

SAMEN TEGEN EENZAAMHEID

DE ROL VAN HET FYSIEKE ONTWERP IN NEDERLANDSE OUDERENHOFJES

MARIEKE HUTZEON

s3824098

Society, Sustainability
and Planning

Faculty of Spatial Planning
Rijksuniversiteit Groningen

Supervisor: dr. W.S. Rauws

21-7-2024

Samenvatting

Nederland vergrijst en sociale eenzaamheid onder ouderen is een steeds groter probleem (Dykstra, 2009; Holt-Lundstad et al., 2010). Ouderenhofjes worden gezien als een manier om sociale eenzaamheid onder ouderen tegen te gaan en worden door heel Nederland gebouwd (Dijkman, 2017). De hofjes zijn collectieve huisvestingsprojecten, speciaal gebouwd voor ouderen en ze zijn gebaseerd op het Nederlandse concept van een hofje. Deze studie onderzoekt hoe het fysieke ontwerp van ouderenhofjes kan helpen bij het bestrijden van sociale eenzaamheid onder ouderen. De data is verzameld door middel van observaties en 'lopende' interviews. Eerdere bevindingen uit de literatuur over het bouwproces en -aspecten zijn door dit onderzoek bevestigd en verder aangevuld.

Dit onderzoek heeft onder andere aangetoond dat er tijdens het bouwproces aandacht moet zijn voor hoe conflicten te vermijden zijn omdat, wanneer er conflicten zijn tijdens het bouwproces, bewoners op lange termijn minder contact hebben met elkaar. Verder is voor het fysieke ontwerp van het hofje gevonden dat het belangrijk is voor de sociale interacties dat de huizen naar binnen toe gericht zijn. Omdat bewoners eerder gebruik maken van een gemeenschappelijke ruimte als ze zien dat andere bewoners er ook gebruik van maken. Verder zijn er kleinere punten gevonden die invloed kunnen hebben zoals dat het meubilair gemakkelijk verplaatsbaar moet zijn zodat de ruimte voor meerdere functies gebruikt kan worden.

Deze studie laat zien dat het fysiek ontwerp van de hofjes sociale interacties kan bevorderen en daarmee kan bijdragen aan het verminderen van sociale eenzaamheid onder ouderen.

Ondanks dat het vaak kleine aanpassingen zijn in het ontwerp, kunnen de aanpassingen een groot effect hebben op de sociale interacties en daarom is het van belang hier in het ontwerpproces meer aandacht aan te geven.

Inhoud

Samenvatting	1
Inhoud	2
Introductie	3
Overzicht scriptie	5
Theoretisch kader: ontwerpaspecten en hun invloed op sociale interacties	6
Ervaren eenzaamheid	6
Collectieve woonvormen	8
Stimulatie van sociale interactie	9
Conceptueel model	20
Onderzoeksmethodologie	21
Onderzoeksontwerp	21
Onderzoekspopulatie	22
Dataverzameling	25
Data analyse	26
Ethische overwegingen	27
Onderzoeksresultaten	28
Het bouwproces	28
Fysiek ontwerp	32
Gemeenschappelijke ruimtes	38
Andere bevindingen	42
Conclusie	43
Referentielijst	46
Bijlagen	49
Bijlage 1 - Algemene vragen	49
Bijlage 2 - Interview guide	50
Bijlage 3 - Informatieformulier	52
Bijlage 4 - Toestemmingsformulier	53
Bijlage 5 - Coderingsboom	55
Bijlage 6 - Observaties	56
Bijlage 7 - Data management plan	65

Introductie

Zoals veel landen in Europa, gaat ook Nederland te maken hebben met een vergrijzende bevolking, wat grote uitdagingen met zich meebrengt. Een van deze grote bijkomende uitdagingen, die ook brede wetenschappelijke erkenning heeft, is eenzaamheid onder ouderen (Dykstra, 2009; Holt-Lundstad et al., 2010). In Nederland, zoals blijkt uit het onderzoek van Arsenijevic en Groot (2018), is de eenzaamheid onder ouderen in het afgelopen decennium al toegenomen. In 2020 voelde 33% van de 75-plussers enigszins eenzaam en 9% ervaren sterke eenzaamheid (CBS, 2020). Een mogelijke oplossing voor deze problemen zijn andere woonvormen, zoals collectieve huisvesting, waarbij sociale interactie voorop staat (Dijkman, 2017).

Een van deze collectieve huisvestingprojecten waarbij het bestrijden van eenzaamheid centraal staat, is ouderenhofjes. In Figuur 1, is een voorbeeld te zien van het toekomstige hofje in Oldenzaal. Ouderenhofjes zijn gebaseerd op het oude Nederlandse concept van een hofje waarbij de huizen rondom een centrale tuin liggen (de Winter, 2017). Hoewel in veel Nederlandse steden deze hofjes nog steeds bestaan zijn deze ouderenhofjes nieuwbouw. Om sociale interactie te stimuleren tussen de bewoners is in veel hofjes ook een gemeenschappelijke binnenruimte aanwezig waar bewoners elkaar kunnen ontmoeten en het is een plek waar activiteiten georganiseerd worden (Knarrenhof, z.d.).

Figuur 1 - Knarrenhof in Oldenzaal. Ze zijn gestart met bouwen in 2023 en de oplevering zal in de zomer van 2024 zijn (Knarrenhof, z.d.).

In het nieuws worden ouderenhofjes vaak al geprezen als een oplossing voor eenzaamheid en eerdere wetenschappelijke onderzoeken hebben uitgewezen dat collectieve woonvormen zoals ouderenhofjes kunnen bijdragen aan het verminderen van ervaren eenzaamheid onder ouderen (van Zoelen, 2017; Verbunt, 2020; van Elewout, 2021). Van den Berg et al. (2021) hebben hier onderzoek naar gedaan en geconcludeerd dat 'collective self-built' leidt tot minder eenzaamheid en meer sociale cohesie. Ook als ouderen eenmaal samen leven in een collectieve woonvorm, lijkt het, vaak, te helpen tegen eenzaamheid. Uit het onderzoek van Glass (2020) blijkt dat het percentage ervaren eenzaamheid bij ouderen die in een collectieve woonvorm wonen ver onder het landelijke gemiddelde ligt.

Dat er een positieve connectie bestaat tussen collectieve woonvormen en het verminderen van eenzaamheid onder ouderen staat redelijk vast, maar waar dit precies vandaan komt is minder duidelijk. Eerdere onderzoeken laten zien dat het gedeelde bouwproces hieraan bijdraagt (van den Berg et al., 2021) en andere op de gedeelde activiteiten (Hudson et al., 2021). Wat minder duidelijk is, is of het fysieke ontwerp hier ook invloed op heeft. Het onderzoek van de Vos en Spoormans (2022) laat zien dat in vergelijking met Belgische collectieve woonvormen, Nederlandse collectieve woonvormen meer gebouwd zijn voor sociale interactie met bijvoorbeeld gedeelde ruimtes en een minder harde scheiding tussen het privé en gemeenschappelijke gedeeltes. Ook beargumenteren zij dat Nederlandse huizen opener gebouwd zijn. Dit zou onder andere komen door grotere ramen waardoor mensen makkelijker bij elkaar naar binnen kunnen kijken. Omdat het een vergelijkende analyse is, wordt er in het artikel in het midden gelaten of de bouwvorm en het fysieke ontwerp van Nederlandse collectieve woonvormen ook bijdragen aan het verminderen van eenzaamheid.

Om deze redenen is voor dit onderzoek de hoofdvraag: *Hoe beïnvloedt het fysieke ontwerp van ouderenhofjes de ervaren sociale eenzaamheid van ouderen?* Om het onderzoek te structureren zijn er subvragen:

- Hoe dragen informele interacties binnen ouderenhofjes bij aan het bestrijden van ervaren sociale eenzaamheid?
- Op welke manieren stimuleert het fysieke ontwerp van ouderenhofjes informele interacties onder zijn bewoners?
- Op welke manier draagt de beschikbaarheid van gemeenschappelijke ruimtes bij aan meer sociale contacten onder bewoners?

Op dit moment staat Nederland voor meerdere uitdagingen tegelijk. Met de vergrijzende bevolking is er onvoldoende ruimte voor ouderen in zorgvoorzieningen (Rijksoverheid, z.d.). Daarnaast hebben ouderen zelf ook minder snel de behoefte om naar een zorginstelling te verhuizen. Dit komt doordat hun gezondheid minder snel achteruit gaat waardoor ze langer op zichzelf kunnen blijven wonen (van den Berg, 2016). Echter, bij sommige ouderen gaat de gezondheid op termijn wel achteruit waardoor ondersteuning in de toekomst nodig is. Daarnaast neemt eenzaamheid onder ouderen toe. Dit bij elkaar opgeteld betekent dat de huidige woonsituatie van veel ouderen vaak niet voldoet aan wat zij nodig hebben (Dijkman, 2017). Als ouderenhofjes het antwoord op de behoeften van ouderen zou zijn, zou dit betekenen dat de (lokale) overheden actief kunnen helpen bij het bouwen van extra ouderenhofjes. Dit is momenteel extra belangrijk omdat Nederland te maken heeft met een landelijke woningcrisis. De landelijke overheid heeft aangekondigd dat er duizenden extra huizen moeten worden gebouwd, waaronder woningen voor ouderen (Rijksoverheid, z.d.). Daarom kan dit onderzoek helpen bij het begrijpen van welke vorm van huisvesting voor ouderen nodig is.

Overzicht scriptie

Dit hoofdstuk biedt een overzicht van de hoofdstukken waaruit de scriptie bestaat. Het afgelopen hoofdstuk ging over wat ouderenhofjes zijn, waarom er een mogelijke relatie is met sociale eenzaamheid en wat de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van deze mogelijke relatie zijn. In het tweede hoofdstuk wordt verder uitgelegd wat collectieve woonvormen zijn en wat ervaren (sociale) eenzaamheid inhoudt. Ook wordt er gekeken welke relevante aspecten van het fysieke ontwerp in eerdere onderzoeken zijn vastgesteld. Het hoofdstuk eindigt met een conceptueel model over de invloed van het fysieke ontwerp van collectieve woonvormen op sociale eenzaamheid. In de onderzoeksmethodologie, het derde hoofdstuk, wordt besproken hoe het onderzoek is uitgevoerd en geanalyseerd. Het vierde hoofdstuk, de onderzoeksresultaten, is opgebouwd aan de hand van vier thema's. Eerst zullen de resultaten met betrekking tot het bouwproces behandeld worden, hierna worden de resultaten van het fysieke ontwerp van het hofje en als derde wordt uitgeschreven wat de resultaten betreffende de gemeenschappelijke ruimte zijn. De synthese modellen van het theoretische kader zijn verder aangevuld aan de hand van de gevonden resultaten. Het laatste stuk van de onderzoeksresultaten bestaat uit overige resultaten die niet direct met dit onderzoek te maken hebben maar wel vaak terug kwamen tijdens de lopende interviews. Het laatste hoofdstuk bestaat uit de conclusie waarin er antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag en de deelvragen. Verder worden de lessen voor de praktijk en de limitaties van dit onderzoek besproken.

Theoretisch kader: ontwerpaspecten en hun invloed op sociale interacties

In dit onderzoek wordt er gekeken hoe ervaren eenzaamheid onder ouderen zich verhoudt met het fysieke ontwerp van collectieve woonvormen zoals ouderenhofjes. Voordat verder gekeken kan worden hoe deze twee begrippen met elkaar verhouden is een goed begrip van de begrippen ervaren eenzaamheid en collectieve woonvormen nodig.

Ervaren eenzaamheid

Eenzaamheid in het algemeen, maar ook ervaren eenzaamheid wordt in verschillende wetenschappelijke artikelen gedefinieerd als een negatieve emotionele staat dat voorkomt wanneer er een verschil zit tussen de hoeveelheid sociale interactie die iemand heeft en de gewenste hoeveelheid sociale interacties (Weiss, 1975; Peplau & Perlman, 1982; Wang, 2018). Het hoeft dus niet per definitie te zijn dat mensen die een klein sociaal netwerk hebben en eventueel in een sociaal isolement zitten, ook automatisch eenzaam zijn. Andersom geldt ook dat mensen met een groot sociaal netwerk zich eenzaam kunnen voelen omdat ze bijvoorbeeld weinig intensieve interacties hebben met de mensen om zich heen. Om dit verschil duidelijk te maken heeft Weiss (1975) het onderscheid gemaakt tussen sociale eenzaamheid en emotionele eenzaamheid. Sociale eenzaamheid komt voor bij mensen die, naar hun mening, een te klein sociaal netwerk hebben. Bij emotionele eenzaamheid gaat het erom dat iemand een intieme relatie mist (Wang, 2018).

De precieze gevolgen van ervaren eenzaamheid kunnen worden begrepen door naar drie aspecten te kijken. Het eerste aspect is welke vorm van eenzaamheid iemand ervaart (sociale of emotionele eenzaamheid), het tweede aspect is het tijdsaspect waarbij de vraag is tot hoever mensen geloof hebben dat het beter wordt en ten derde welke gevoelens eenzaamheid oproept bij mensen. Wanneer alle drie de aspecten negatief zijn, kan ervaren eenzaamheid ervoor zorgen dat mensen ongelukkig zijn en/of persoonlijkheids- en aanpassingsstoornissen ontwikkelen (De Jong Gierveld, 1998).

Waar eenzaamheid vandaan komt is een onderwerp van vele onderzoeken geweest. Uit deze onderzoeken is gebleken dat mensen die veel eenzaamheid ervaren vaak een van de volgende karakteristieken hebben: introversie, hoog zelfbewustzijn, verlegenheid, laag zelfbeeld en gebrek aan assertiviteit (Peplau en Perlman, 1984). Verder zijn er ook andere redenen waarom mensen een hogere kans op het ontwikkelen van eenzaamheid hebben zoals: wanneer partners uit elkaar gaan, partners overlijden, mensen ontevreden zijn in hun huwelijk, mensen met weinig sociale interacties hebben, mensen die ernstig en/of chronisch ziek zijn en mensen die alleen wonen (Peplau en Perlman, 1984). Kijkend naar deze redenen is het goed te begrijpen waarom ouderen een hoger risico lopen om eenzaamheid te ontwikkelen. Bij hen kan er emotionele eenzaamheid ontstaan omdat bijvoorbeeld een partner of vrienden zijn overleden. Tegelijkertijd zien we ook bij ouderen dat hun gezondheid en mobiliteit vermindert en ze

hiermee moeite hebben om bij hun sociale contacten te komen waardoor ze sociale eenzaamheid kunnen ontwikkelen (van den Berg et al., 2016).

Op dit moment is eenzaamheid onder ouderen een veelvoorkomend probleem. De cijfers van het CBS (2020) laten zien dat beide soorten eenzaamheid veelvuldig voorkomen onder de leeftijdsgroepen 55+. Zo voelt 34% van de 55- tot 65-jarige zich eenzaam; 32,5% van de 65 tot 75-jarige zich eenzaam en bij de 75 jarig en ouder zelfs 41,7% zich eenzaam (CBS, 2020). Voor alle verschillende leeftijdsdoelgroepen die in een ouderenhofjes kunnen wonen, is eenzaamheid dus een groot probleem. Het CBS heeft ook gekeken naar sociale en emotionele eenzaamheid. Hierbij werd er gekeken naar de leeftijdsgroepen 15-35 jaar; 35-75 jaar en 75+ jaar, waardoor de data niet volledig bruikbaar is voor de leeftijdsgroepen van de ouderenhofjes (bewoners moeten minimaal 55 jaar zijn). Wat wel opviel is dat bij de 75+ jarige, in 2019, 9,7% sterke sociale eenzaamheid ervaarde en 10,9% sterke emotionele eenzaamheid. Het opvallende hieraan is dat in de groep van 75 jaar of ouder beide vormen van eenzaamheid bijna even vaak voorkomt terwijl in de jongeren leeftijdsgroepen er een duidelijk verschil zit tussen de twee soorten eenzaamheid. Bij de jongere leeftijdsgroepen komt sociale eenzaamheid vaker voor dan emotionele eenzaamheid (CBS, 2020).

Dit onderzoek focust op sociale eenzaamheid omdat het verbeteren van capaciteiten voor het leggen van verbindingen met anderen een oplossing is voor ervaren eenzaamheid (De Jong Gierveld, 1998). Dit kan op meerdere manieren, maar de woonomgeving van mensen heeft ook invloed op de kansen tot eenzaamheid (van den Berg et al., 2021). Doordat ouderen bij elkaar in de buurt wonen, zijn er meer mogelijkheden om elkaar te ontmoeten en daarmee meer sociale interacties met elkaar te hebben. Deze ontmoetingen kunnen ontstaan door gezamenlijk georganiseerde activiteiten, samen werken aan de gemeenschappelijke tuin maar ook door kleine informele interacties. Denk hierbij aan een kort praatje met de buurvrouw als iemand buiten loopt. Door deze sociale interacties, kan de sociale kring van de desbetreffende ouderen uitgebreid worden waardoor er geen of minder verschil is tussen de gewenste sociale interactie en de daadwerkelijke hoeveelheid sociale interactie, waardoor er geen of minder sociale eenzaamheid wordt ervaren. Een plek waar sociale interacties veelvuldig kunnen voorkomen is in collectieve woonvormen omdat ouderen dan dicht op elkaar wonen en veel ruimte hebben om elkaar te ontmoeten.

Collectieve woonvormen

Dit leidt ons tot het tweede kernbegrip van dit onderzoek: collectieve woonvormen. De Vos en Spormans (2022) geven verschillende begrippen voor collectieve woonvormen. Zij beargumenteren dat Gemeenschappelijk Wonen een verzamelnaam is voor “alle vormen van gemeenschappelijk wonen waar mensen elkaar kiezen, openstaan voor iedereen en gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen” (Bakker, 2019, p.2) Denk hierbij aan projecten zoals centraal wonen, woongroepen, werk/woongemeenschappen, eco-projecten. Deze uitleg is deels toepasbaar op ouderenhofjes maar niet volledig. Ouderenhofjes zijn wel een collectief huisvestingsproject waarbij mensen elkaar kiezen en gezamenlijke verantwoordelijkheden dragen maar niet een project waarbij iedereen welkom is; het is immers bedoeld voor ouderen. Het is daarom beter om naar een bredere definitie te kijken, zoals de regelmatige gebruikte definitie van Bamford (2004). Hij legt uit dat er drie karakteristieken zijn die een collectieve woonvorm typeren. Ten eerste is er uitgebreide en democratische controle door bewoners. Volgens hem starten bewoners samen het proces en door democratische keuzes wordt er een ontwerp gemaakt. Nadat het ontwerp er is, worden de hofjes ook democratisch onderhouden. Ten tweede, zijn er gemeenschappelijke ruimtes en voorzieningen. Volgens Bamford zijn deze ruimtes en voorzieningen in combinatie met individuele woningen typerend voor een collectieve woonvorm. Het laatste kenmerk van een collectieve woonvorm is dat het opzettelijk als buurt ontworpen en gebouwd wordt. Voor ouderenhofjes is dit een relevante definitie omdat het de verschillende essenties van de hofjes samenvat. Deze hofjes worden immers vaak gepromoot als een ‘gemeenschap’ waar ouderen samen in leven. Ook zijn ze samen verantwoordelijk voor het ontwikkelen van de hofjes en beschikken de hofjes vaak over gedeelde tuinen en gemeenschappelijke ruimtes.

Bouwproces collectieve woonvorm

Van den Berg et al. (2021) legt uit dat er in het proces van collectieve woonvormen vijf fases zijn: initiatief, definitie, ontwerp, constructie en managementfase. In de eerste fase wordt het initiatief genomen. Als een derde partij zoals de gemeente het project start, zoeken ze in deze fase toekomstige bewoners van een project. Dit houdt in dat tijdens deze fase mensen zelf aansluiten bij het project of dat toekomstige bewoners zelf op zoek gaan naar andere deelnemers. Belangrijk in deze fase is dat mensen onderling goed kijken of het klikt, of ze dezelfde ambities hebben en of ze veel toekomstige interactie met elkaar willen hebben. Vervolgens, tijdens de definitiefase, wordt er gekeken naar een locatie voor het hof. Dit is ook de fase waarbij er vaak een gemeente betrokken wordt om te helpen zoeken naar een locatie. Hierna wordt er door een zelfgekozen architect een ontwerp gemaakt voor de huizen en de omgeving tijdens de ontwerpfase. In de laatste twee fases wordt het hofje gebouwd en opgeleverd. Voor dit onderzoek doet het bouwproces van de collectieve woonvorm ertoe, omdat dit de periode is waarin mensen elkaar vaak leren kennen voordat ze samen gaan wonen. Al vanaf de eerste fase, de initiatieffase, zijn toekomstige bewoners met elkaar in contact en tijdens het volledige bouwproces moeten er belangrijke keuzes gemaakt worden. Hoe soepel dit proces verloopt kan invloed hebben op de latere sociale interacties, maar hierover later meer (Williams, 2005).

Stimulatie van sociale interactie

In het verleden is er onderzoek gedaan naar hoe sociale interacties tussen bewoners gestimuleerd kunnen worden door het fysieke ontwerp. Uit deze eerdere onderzoeken blijkt onder andere dat het belangrijker is hoe mensen zich voelen over hun leefomgeving dan de daadwerkelijke fysieke leefomgeving (Wee et al., 2019; Kleeman et al., 2023; Bower et al., 2023). Dit komt doordat wanneer mensen tevreden zijn over waar ze wonen, ze meer contact hebben met hun omgeving (van den Berg et al., 2016). Deze onderzoeken zijn echter niet gedaan in collectieve woonvormen maar in flats en wijken. Daarnaast, ondanks dat het subjectieve gevoel grotere invloed heeft, zegt dit niet dat het fysieke ontwerp er niet toe doet. Uit eerder onderzoeken is gebleken dat er verschillende aspecten zijn van collectieve woonvormen die sociale interactie stimuleren, maar ook aspecten die sociale interactie tussen bewoners kunnen tegenwerken. Deze zijn hieronder verder uitgeschreven.

Het bouwproces

Het ontstaan van een collectieve woonvorm gebeurt in verschillende fases. Uit eerder onderzoek is gebleken dat tijdens het bouwproces van een collectieve woonvorm, er al sociale interacties zijn die kunnen bijdragen aan toekomstige interacties tussen de toekomstige bewoners of kunnen zorgen voor minder sociale interacties. Williams (2005) vond bij het onderzoeken van twee collectieve woonvormen in Californië en bij het bestuderen van de literatuur, dat wanneer het bouwproces van collectieve woonvormen soepel verloopt, er meerdere voordelen zijn voor latere sociale interacties tussen bewoners. Een goed bouwproces helpt met het bouwen van onderlinge relaties tussen bewoners doordat er onder andere vertrouwen gecreëerd wordt tussen de toekomstige bewoners (Williams, 2005 en Tyvima, 2011). Verder zorgt een goed proces ervoor dat mensen zich meer 'empowered' voelen omdat ze meer invloed hebben op hun omgeving. Bovendien, doordat mensen direct betrokken zijn bij hun woonomgeving, hebben ze ook grotere interesses in het woonproject.

Tegelijkertijd, vond Williams (2005) ook dat wanneer dit bouwproces niet soepel verliep, het op lange termijn gevolgen kon hebben voor de sociale interacties tussen bewoners. Zo kan het zijn, doordat veel onderdelen een voor een besloten werden, er meer ruimte is voor discussies en eventuele conflicten tussen bewoners kunnen ontstaan. Deze conflicten kunnen ertoe leiden dat mensen of niet willen wonen in de desbetreffende collectieve woonvorm of dat toekomstige sociale interacties minder vaak voorkomen of minder intensief zijn. Dit kan leiden tot meer sociale eenzaamheid. Ook kan het gevolg van maken van beslissingen een voor een zijn dat mensen moe worden van het vergaderen. Dit kan leiden tot het afhaken van potentiële bewoners of het kan ertoe leiden dat mensen toekomstige vergaderingen minder graag bezoeken. Deze problemen kunnen zich ook voordoen als het hofje al staat en eventuele fysieke aanpassingen uitgevoerd moeten worden (Williams, 2005).

Williams (2005) gaf wel aan dat deze problemen voorkomen kunnen worden door betere begeleiding te bieden aan de (toekomstige) bewoners. Verder beargumenteerde Williams (2005) dat de aanwezigheid van ontwerprichtlijnen ervoor moet zorgen dat mensen weten welke fysieke aspecten zonder overleg veranderd mogen worden. Hierdoor zijn er minder vergaderingen nodig en is er minder kans op confrontaties en/of het moe worden van vergaderen (Williams, 2005).

Wat verder kan helpen bij het stimuleren van sociale contacten is dat mensen gezamenlijke activiteiten ondernemen. Zo vond Bamford (2004) dat de ouderen van een Deens collectieve woonvorm jaarlijks samen op reis gingen en op donderdagmiddag een 'thuis middag' hadden waarop iedereen probeerde thuis te zijn. Het voordeel was dat, zoals een bewoner uitlegde in Bamford's onderzoek, ook bewoners die nog werken en daarmee overdag minder thuis zijn, onderdeel kunnen zijn van de sociale activiteiten. De geïnterviewde persoon had ervaringen in een andere collectieve woonvorm waar dit niet het geval was, waardoor werkende bewoners niet mee konden doen met activiteiten waardoor ze minder sociale contacten hadden binnen de collectieve woonvorm. Voor de ouderenhofjes kan dit handig zijn omdat in sommige hofjes mensen wonen die rond de 55 zijn en dus nog werken. Voor hen is het belangrijk dat ze, ondanks dat ze er overdag minder aanwezig zijn, wel onderdeel van de gemeenschap zijn.

Synthesetabel bouwproces

Hieronder staat de synthesetabel waarin de aspecten en de bevindingen van eerder onderzoek overzichtelijk zijn geordend.

Tabel 1. Synthesetabel van de literaire bevinden omtrent het bouwproces.

Aspecten	Bevindingen
Bouwproces	Voldoende invloed op het ontwerp
Vergaderingen	Conflicten vermijden
	Voorkomen dat bewoners 'vergader moe' worden
	Ontwerprichtlijnen
	Goede begeleiding tijdens het proces
Activiteiten	Activiteiten tijdens het bouwproces om elkaar te leren kennen

Fysiek ontwerp

Aantal huishoudens

Om de sociale interacties tussen bewoners te bevorderen lijkt simpelweg meer huizen bij elkaar bouwen de oplossing. Alleen heeft onder andere het onderzoek van Kleeman et al. (2023) in Australische flats laten zien dat dit niet het geval is. Zo lieten ze zien dat er een kleine relatie is tussen de hoeveelheid huishoudens in een flat en de hoeveelheid 'neighbouring' tussen de huishoudens. Hierbij geldt volgens hen dat voor elke tien huishoudens, er 3% minder neighbouring is tussen de burens. Echter, moet er voorzichtig omgegaan worden met deze resultaten omdat er sprake was van minimale relatie tussen de twee variabelen. Ook wordt er in het artikel in het midden gelaten of er een minimum aantal huishoudens is waarbij deze regel geldt. Desondanks, kan het wel relevant zijn voor ouderenhofjes omdat er variatie zit in hoe de hofjes zijn opgebouwd en met hoeveel huishoudens. Zo zijn de meeste ouderenhofjes kleine huisjes rondom een gedeelde tuin maar in sommige gevallen, zoals de hofjes in Gouda en Zutphen, is er ook een (lage) flat van bijvoorbeeld drie verdiepingen hoog.

Ook is er variatie in de hoeveelheid huishoudens bij ouderenhofjes, zo heeft een hofje in Wezep, Wezeper Veste, 10 huizen, terwijl de grootste Knarrenhof op dit moment in Zutphen staat met 51 huizen. Zutphen heeft ook lage hoogbouw. Eerdere onderzoeken, die meer gericht zijn op collectieve woonvormen, hebben uitgewezen dat er voorzichtig omgegaan moet worden met hoeveel huishoudens onderdeel zijn van een collectieve woonvorm. Wanneer er een grote woonvorm is met veel huishoudens, dan zijn er minder sociale interacties (Williams, 2005). Dit komt doordat bewoners minder andere bewoners om hen heen kennen, waardoor ze zich anoniemer kunnen voelen. Door dit anoniemer gevoel hebben mensen minder de neiging om sociale contacten te leggen, wat tot meer eenzaamheid kan leiden (Williams, 2005). Ook is er geconcludeerd dat wanneer er meer mensen bij elkaar wonen, mensen minder het gevoel hebben dat ze controle hebben op hun omgeving (Williams, 2005). Aan de andere kant is er een grotere kans dat mensen iemand vinden waar ze goed mee overweg kunnen als er meer mensen wonen (Kearns, et al., 2012 en Kleeman et al., 2023).

Uit het onderzoek van Bamford (2004) is gebleken wat er verder meegenomen moet worden, wanneer er besloten wordt wie in het hofje mag komen wonen. Bamford (2004) beargumenteert dat een mix van bewoners met verschillende sociaal-economische achtergronden goed samen kunnen wonen in een collectieve woonvorm, zolang iedereen wel dezelfde idealen heeft. Wat ook kan helpen in grotere collectieve woonvormen is het maken van clusters (Marcus, 2000; Williams, 2005). Zo legde Williams (2005) uit dat een van de collectieve woonvormen die werd bekeken, 67 huishoudens had. Dit was volgens de bewoners te groot voor sociale interacties en dus zijn deze verdeeld in drie kleinere clusters. Dit zorgde, in combinatie met een goede lay-out, voor meer sociale interacties, wat kan leiden tot minder eenzaamheid.

Met clusters moet wel voorzichtig mee omgegaan worden omdat het onzichtbare grenzen kan stellen tussen de bewoners van de hofjes (Williams, 2005). Marcus (2000) schreef daarentegen dat het goed werkte dat mensen konden switchen van clusters omdat de ene cluster beter overeenkwam met de behoeftes van een bewoner. Zo waren er mensen die in een cluster zaten

die nooit samen aten, terwijl een bewoner hier wel behoefte aan kan hebben. In dat geval kon deze bewoner zich bij een andere cluster aansluiten zonder te verhuizen of dat dit een probleem was. Williams (2005) draagt ook als oplossing aan dat mensen verschillende activiteiten hebben in andere clusters zodat ze geforceerd worden om de mensen van andere clusters te blijven bezoeken, waardoor de onzichtbare grenzen verdwijnen of niet ontstaan.

Hoogbouw

Zoals eerder geschreven zijn er al twee Knarrenhofjes die een groter aantal huishoudens huisvest en beide gebruik maken van hoogbouw. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat hoogbouw geen nadeel hoeft te zijn maar er zijn wel aspecten die overwogen moeten worden tijdens het bouwproces. De eerder genoemde clusters kunnen bijdragen aan een toename van sociale interacties maar eerder onderzoek heeft ook uitgewezen dat er rekening dient gehouden te worden met het aantal verdiepingen. Onderzoek heeft uitgewezen dat hoogbouw in een hofje maar enkele verdiepingen hoog mag zijn omdat oudere bewoners anders aangeven dat het te vermoeiend voor ze is om naar beneden te komen (Williams, 2005). Williams (2005) beargumenteerde hierom dat collectieve woonvormen vooral in laag-/middelhoogbouw moeten worden gehuisvest en ze zijn bij voorkeur twee à drie verdiepingen hoog. Verder moeten de gangen in deze flats volgens bewoners en eerdere onderzoeken geen steriele indruk maken, voldoende lichtinval hebben en bijvoorbeeld bankjes hebben staan om lange gangen te onderbreken en rust plekken te creëren (Marcus, 2000; Barros et al., 2019). Hierdoor voelen mensen zich comfortabeler in de gangen en zullen ze eerder open staan voor sociale interacties dan in een kleine, lege donkere gang (Barros et al., 2019).

Lay-out

Naast de hoeveelheid huishoudens van een collectieve woonvorm moet er ook gekeken worden naar de lay-out van de huizen. Zo liet het onderzoek van William (2005) in twee collectieve woonvormen in Californië zien dat het fijner kan zijn als de huizen rondom een middelpunt staan in plaats van een rechte lijn. Volgens hem kwam dit onder andere doordat mensen het meeste contact hebben met hun directe burens. Waardoor mensen die aan het einde van een rij huizen wonen, minder sociale contacten hebben (William, 2005). Marcus (2000) vond een vergelijkbaar feit bij het vergelijken van Centraal Wonen locaties in Nederland. Hierin werd gevonden dat de gedeelde tuin, over het algemeen centraal gelegen, essentieel is voor de collectieve woonvormen. Marcus (2000) vond in zijn onderzoek dat de tuin door alle bewoners gebruikt werd, zij het voor zitten, wandelen of spelen. Ook werd er in CW Wageningen (Centraal Wonen) opgemerkt dat zonder de centrale tuin de onderlinge bond minder sterk zou zijn geweest.

Verder schreef Marcus (2000) over de ingang van de Centraal Wonen locaties in relatie tot de centrale tuin. Voor sommige centrale tuinen is de tuin publiek toegankelijk, wat ook het geval is voor de meeste ouderenhofjes. Marcus (2000) beargumenteert dat, doordat er bij sommige een vrij nauwe ingang is tot de semi-publieke tuin, mensen die er niet woonden vaak geen gebruik maakten van de tuin omdat het hen niet lokte. Dit is iets wat de bewoners van onder andere CW Wageningen waardeerden omdat ze er op die manier vrij zeker van waren dat als ze iemand spraken, dat deze ook bij hun gemeenschap hoorde.

Ook de grootte van huizen heeft invloed op hoeveel sociale interacties mensen hebben. Zo vond Williams (2005) in eerder onderzoek dat wanneer mensen een klein huis hadden, ze vaker gebruik maakten van de gedeelde ruimtes. Hierdoor vinden er meer interacties plaats en kunnen mensen zich minder eenzaam voelen. Verder vond Williams (2005) in de collectieve woonvormen in Californië, dat wanneer mensen bepaalde faciliteiten niet hebben in hun huizen, zoals een wasmachine, en deze delen met de gemeenschap, ze hierdoor meer sociale interacties hebben.

Autovrije en bewandelbare buurt

Een van de belangrijkste principes volgens Williams (2005) is dat een collectieve woonvorm autovrij moet zijn. Uit het onderzoek blijkt dat wanneer een collectieve woonvorm autovrij is, bewoners niet direct vanuit hun auto naar hun woning lopen. Echter, wandelen ze eerst door de gemeenschappelijke ruimte waar de mogelijkheid is om andere bewoners te ontmoeten, wat kan leiden tot sociale interacties. Eveneens, beargumenteerde Williams (2005) dat wanneer een collectieve woonvorm autovrij is, dat het bewoners dwingt om binnen de woonvorm te wandelen wanneer zij zich naar activiteiten of naar de gemeenschappelijke ruimte bewegen. Dit kan ook leiden tot meer sociaal contact tussen bewoners (Williams, 2005).

Voor ouderenhofjes is dit zeker relevant omdat er ouderen wonen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat de gezondheid van ouderen op lange termijn vermindert waardoor ze minder mobiel zijn. Eerdere onderzoeken hebben bewezen dat wanneer een buurt goed bewandelbaar is, ouderen meer mogelijkheden hebben om andere bewoners te ontmoeten en daarmee sociale eenzaamheid te bestrijden (Yu et al., 2017; Finlay and Kobayashi, 2018; Domènech-Abella et al., 2020). Dit kan worden bereikt door de nabijheid van andere ouderen en ontmoetingsplekken te vergroten

Overgang privé en publieke ruimtes

In collectieve woonvormen zoals ouderenhofjes ligt de nadruk op sociale interacties, echter een belangrijke overweging hierbij is de privacy van de bewoners. Schmid (2019) stelde: "Het algemene idee van gemeenschapsleven, waarbij de vermindering van privé ruimtes ten gunste van de gemeenschap staat, is tegenstrijdig met het concept van wonen als de hoogste vorm van privacy" (Schmid, 2019, p.5). Een bevorderlijk bouwaspect om mensen voldoende privacy te geven, is een overgang van het gedeelde stuk naar het privé stuk zoals een balkon of voortuin. Hiermee ontstaat een natuurlijke overgang waarbij er ruimte is voor privacy en mogelijkheden tot sociale interacties tussen bewoners (Barros et al., 2019).

In één van de collectieve woonvormen die Williams (2005) onderzocht in Californië bevonden zich alleen een publieke ruimte (de gang/tuin langs de rij huizen) en privé-ruimtes (de huizen van bewoners). Er was hier geen sprake van een semi-privé plek voor de bewoners. Williams (2005) beschreef dat het gevaar van het ontbreken van een semi-privé plek zoals een tuin of balkon, is dat het kan leiden tot overmatige blootstelling aan de gemeenschap waardoor mensen zich terugtrekken. Wanneer een collectieve woonvorm wel over een semi-privé beschikt, speelt een groot deel van de sociale interacties zich daar af. Bovendien, liet het onderzoek van Williams (2005) zien dat in de collectieve woonvorm zonder semi-privé ruimtes,

bewoners zelf semi-privé ruimtes creëren door middel van privé spullen die in de gemeenschappelijke ruimtes geplaatst werden. Barros et al. (2019) beargumenteerde dat personalisatie een manier is om semi-private ruimtes te creëren wanneer deze niet aanwezig zijn.

In CW Leiden (Figuur 2), die beschikt over lage hoogbouw met drie verdiepingen, kunnen bewoners gebruik kunnen maken van trappen vanaf de eerste verdieping naar de tuin. Door de trappen en de balkons kunnen bewoners op een gemakkelijke manier gebruik maken van de gemeenschappelijke ruimtes (Marcus, 200). Verder zorgen de trappen voor een subtiele overgang van privé naar gedeeld.

Veiligheid

Naast privacy is veiligheid binnen een collectieve woonvorm belangrijk. Uit eerdere onderzoeken is gebleken dat wanneer mensen zich niet veilig voelen in hun woonomgeving, ze meer kans hebben op het ontwikkelen van eenzaamheid (Williams, 2005; Yu et al., 2021; Domènech-Abella et al. 2021; Dahlberg et al., 2022; Mao et al., 2022). Dit komt doordat, wanneer mensen zich onveilig voelen, ze minder graag gebruik maken van gemeenschappelijke ruimtes waardoor een groter gevoel van eenzaamheid kan ontstaan. Om een onveilig gevoel te voorkomen, zijn er aspecten die in de fysieke omgeving kunnen worden vermeden of toegevoegd.

Een belangrijk aspect hiervan is voldoende verlichting want voldoende verlichting zorgt voor goede zichtbaarheid op de gemeenschappelijke ruimtes wanneer het donker is. Doordat mensen goed zicht hebben, voelen ze zich minder onveilig (Foster et al., 2010, Easthope and Judd's, 2010). Een bijkomend voordeel van goede zichtbaarheid is dat het bewoners "in staat stelt om anderen te observeren met wie ze graag zouden willen omgaan" (Williams, 2005, p.198). Verder is het ook belangrijk dat geluidsoverlast zo minimaal mogelijk is. Bower et al. (2021) beargumenteerde in hun onderzoek dat frequente geluidsoverlast zorgt voor een groter gevoel van eenzaamheid.

Figuur 2 - CW Leiden met de trappen vanaf de eerste verdieping naar de gedeelde tuin (Marcus, 2005).

Synthesetabel fysiek ontwerp

Hieronder staat de synthesetabel waarin de aspecten en de bevindingen van eerder onderzoek overzichtelijk zijn geordend.

Tabel 2. Synthesetabel van de literaire bevinden omtrent het fysieke ontwerp.

Aspecten	Bevindingen
Aantal huishouden	Bij grotere hofjes clusters maken
	Mix van sociale-economische achtergronden
Hoogbouw	2 á 3 verdiepingen maximaal
	Gangen/galerij: geen steriele indruk
	Gangen/galerij: voldoende lichtinval
	Gangen/galerij: beschikbaarheid bankjes
Lay-out	Huizen rondom een middelpunt, niet één lange rij huizen
	Tuin moet centraal liggen
	Gemeenschappelijke ruimtes moeten geen publieke ruimtes zijn
	Kleinere huizen en veel gedeelde faciliteiten
Autovrije en bewandelbare buurt	Autovrije zone zodat mensen meer rondwandelen
	Faciliteiten moeten bereikbaar zijn voor mensen met slechte mobiliteit
Overgang privé en publieke ruimtes	Semi-privé plek hebben of ruimte voor personalisatie
Veiligheid	Zichtbaarheid van de ruimte
	Goede verlichting
	Geen geluidsoverlast

Gemeenschappelijke ruimtes

Zoals vermeld in de introductie is een van de specifieke ontwerp aspecten van ouderenhofjes dat ze beschikken over gemeenschappelijke ruimtes. In de meeste ouderenhofjes betreft dit een centrale tuin en vaak een binnenruimte. Deze ruimtes zijn vrij toegankelijk voor de bewoners en de bewoners dragen er samen verantwoordelijk voor. In het verleden is er onderzoek gedaan naar het belang van de gemeenschappelijke ruimtes voor bewoners om de sociale interacties tussen de bewoners te bevorderen. Sommige onderzoeken onderzochten de gemeenschappelijke ruimtes in collectieve woonvormen en andere onderzochten de gemeenschappelijke ruimtes in flats en wijken. Deze onderzoeken concluderen dat de ruimtes kunnen helpen bij het bevorderen van sociale interacties en daarmee tegen de ervaren sociale eenzaamheid van ouderen (Baum & Palmer, 2002; Williams, 2005; Kleeman et al., 2023). Kearns et al. (2015) beargumenteerde dat mensen een grotere connectie met een plek voelen waar sociale interacties mogelijk zijn als ze regelmatig gebruik maken van de ruimte. Dit vermindert eenzame gevoelens. Tyvima (2011) vond dat 65% van de inwoners van een Deens collectieve woonvorm elkaar minimaal één keer per week ontmoeten in hun gezamenlijke ruimte.

Echter, vergelijkbaar met de lay-out van de huizen, simpelweg een gemeenschappelijke ruimte bouwen is niet genoeg om sociale interacties tussen bewoners te bevorderen (Morris et al., 2022; Kleeman et al., 2023). Om een gemeenschappelijke ruimte succesvol te maken zijn bepaalde aspecten nodig die hieronder uitgeschreven staan.

Locatie

Ten eerste, de locatie van de gemeenschappelijke ruimte. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat het belangrijk is dat de ruimte een centrale positie heeft binnen de collectieve woonvorm (Easthope en Judd's, 2010; Bandara et al., 2020; Kleeman et al., 2023). Zeker voor ouderenhofjes is dit relevant omdat sommige ouderen een beperkte mobiliteit hebben doordat hun fysieke gezondheid achteruit gaat. Wanneer deze ruimtes vervolgens op een te grote afstand van de woning van een bewoner liggen, zullen zij er minder gebruik van maken. Het onderzoek over gemeenschappelijke ruimtes in flats in Brisbane van Kennedy en Buys (2015) vult hierop aan. De ruimtes werden nauwelijks gebruikt door bewoners en, uit het onderzoek, bleek dat dit kwam doordat de ruimtes in een 'no man's land' lag (Kennedy en Buys, 2015). De ruimte bevond zich op een te grote afstand van waar de bewoners woonden. Marcus (2000) liet in zijn onderzoek een succesvol voorbeeld zien in de gemeenschappelijke tuinen van sommige Centraal Wonen locaties. Hier waren directe trappen naar de gemeenschappelijke tuin waardoor bewoners er makkelijk bij konden. Een voorbeeld daarvan staat afgebeeld in Figuur 2. De bewoners gaven eveneens aan dat dit een reden was waarom er veel gebruik van de tuin gemaakt werd. In het onderzoek van Tyvima (2011), werd naast de eerder genoemde punten ook geconcludeerd dat ouderen het waarderen als de ruimte uitzicht heeft op een plek waar anderen mensen voorbij komen. Door uitzicht te hebben op anderen voelen de ouderen zich meer onderdeel van de samenleving. Daarentegen willen bewoners zelf niet graag bekeken willen voelen, waardoor de gemeenschappelijke ruimtes niet te zichtbaar moeten zijn (Kleeman et al., 2023).

De ruimte

Naast de locatie van de ruimte, zijn er ook aspecten in de ruimte zelf die overwogen moeten worden. Ten eerste de akoestiek van de ruimte. Omdat in ouderenhofjes veel ouderen wonen en mensen, wanneer ze ouder worden, vaak ook slechter gaan horen, is de akoestiek van de ruimte belangrijk. Wanneer de akoestiek slecht is, is het lastig voor de bewoners om te begrijpen wat er gezegd wordt. Hierdoor kunnen er minder sociale interacties plaatsvinden tussen de ouderen, waardoor ze meer kans op eenzaamheid ontwikkelen (Williams, 2005).

Ten tweede is het creëren van zitplekken een belangrijk aspect. Door middel van zitplekken blijven mensen langer in een ruimte omdat ze deze gebruiken als 'rustplekken'. Dit kan er toe leiden dat mensen elkaar ontmoeten terwijl ze gebruik maken van een rustplek waardoor er meer sociale interacties zijn tussen de bewoners. Dit is met name belangrijk voor ouderen met een beperkte mobiliteit (Kleeman et al., 2023). Door deze aspecten kunnen en willen mensen graag tijd doorbrengen in gedeelde ruimtes, waardoor ze dit ook vaker gaan doen. Dit kan er vervolgens toe leiden dat mensen een betere verbinding voelen met hun omgeving en hun medebewoners (Kearns et al., 2015; Kleeman et al., 2023).

Ten derde is de grootte van de ruimte ook een aspect dat overwogen moet worden. Williams (2005) vond in zijn onderzoek dat collectieve woonvormen vaker gebruikt worden als het gedeeld wordt tussen een kleine groep inwoners. Echter werd er geconcludeerd in Centraal Wonen projecten dat het bevorderlijk is als mensen kunnen schakelen tussen clusters als dit nodig geacht wordt (Marcus, 2000).

Ten vierde is gebleken uit onderzoek in andere collectieve woonvormen dat wanneer er verschillende soorten ruimtes zijn, mensen er ook meer gebruik van maken. Denk hierbij aan een ruimte waarin gegeten kan worden, een keuken, een plek om te werken, etc. (Marcus, 2000; Williams, 2005; Tyvimaa, 2011).

Als laatste hebben meerdere eerdere onderzoeken in collectieve woonvormen laten zien dat de sfeer in de gemeenschappelijke binnenruimtes relevant is. Foth en Sanders (2005) legden in hun onderzoek uit dat als een ruimte 'klinisch wit' aanvoelt, mensen zich minder snel aangetrokken voelen om tijd door te brengen in de desbetreffende ruimte, waardoor ze elkaar minder ontmoeten. Ook concludeerde zij dat simpelweg bepaalde voorzieningen zoals spelletjes beschikbaar maken in een ruimte, niet compenseren voor het 'klinisch witte gevoel' dat een ruimte kan uitstralen. Tegelijkertijd concludeerden eerdere onderzoeken in collectieve woonvormen dat bewoners waardeerden als er gemeenschappelijke spullen aanwezig waren die ze konden gebruiken (Marcus 2000; Tyvimaa, 2011). Verder gaven ouderen in Finland aan dat ze het fijn zouden vinden als ze een plek in de gemeenschappelijke ruimtes hadden om hun spullen op te bergen (Tyvimaa, 2011). Bovendien kan het hebben van natuurlijke elementen de huiselijke sfeer bevorderen (Bandara et al., 2020; Kleeman et al., 2023).

Activiteiten

De gedeelde ruimtes worden in veel collectieve woonvormen gebruikt om activiteiten te organiseren (Marcus, 2000; Williams, 2005; Tyvima, 2011). Ouderen in collectieve woonvormen in Denemarken en Nederland legde in de verschillende onderzoeken uit dat er door de activiteiten er meer mogelijkheden waren voor sociale interacties. Dit kon door middel van verschillende activiteiten zoals gezamenlijke maaltijden en vergaderingen. Daarnaast heeft de collectieve woonvorm in Denemarken een middag waarop alle bewoners van de collectieve woonvorm proberen thuis te blijven zodat iedereen de mogelijkheid had om elkaar te ontmoeten en mee te doen aan activiteiten (Bamford, 2004). Ze organiseerde zelfs gezamenlijke feesten, zoals het nieuwjaarsfeest, waarbij de bewoners speciaal terug kwamen van familie naar om er onderdeel van te zijn (Bamford, 2004).

Ondanks dat de georganiseerde activiteiten erg gewaardeerd worden en het een gemakkelijke manier is om medebewoners te ontmoeten, vond Tyvima (2011) in het onderzoek dat bewoners zelf ook graag activiteiten wilden organiseren. Bevorderlijk hierbij kan zijn dat er een ruimte is waar kleinere plekken gecreëerd kunnen worden. Hierdoor hebben mensen de mogelijkheid om bijvoorbeeld een verjaardagsfeest te vieren in een deel van de ruimte, terwijl andere mensen ook de mogelijkheid hebben om de ruimte te kunnen blijven gebruiken. Doordat er meerdere activiteiten tegelijkertijd zich kunnen afspelen, kan er meer sociale interactie voorkomen (Schmid 2019; Kleeman et al., 2023). Williams (2005) vond een vergelijkbaar feit in Californië. In het onderzoek werd gevonden dat bewoners er problemen mee hadden als een gemeenschappelijke ruimte gebruikt werd voor een privé evenement waardoor ze geen mogelijkheid meer hadden om de ruimte te gebruiken. Hierom is de ruimte kunnen opdelen in kleinere ruimtes die voor meerdere activiteiten gebruikt kunnen worden, bevorderlijk voor de onderlinge sociale interacties tussen de bewoners.

Als laatste wordt er ook benoemd in eerder onderzoek dat activiteiten op verschillende momenten van de dag moeten plaatsvinden. Zo kunnen werkende bewoners ook onderdeel zijn van de activiteiten, wat de sociale cohesie onder de bewoners kan bevorderen (Tyvima, 2011). Verder wordt het gevoel van veiligheid ook verbeterd doordat op verschillende momenten op de dag mensen in de gemeenschappelijke ruimte zijn (Kleeman et al., 2023).

Synthesetabel gemeenschappelijke ruimtes

Hieronder staat de synthesetabel waarin de aspecten en de bevindingen van eerder onderzoek overzichtelijk zijn geordend.

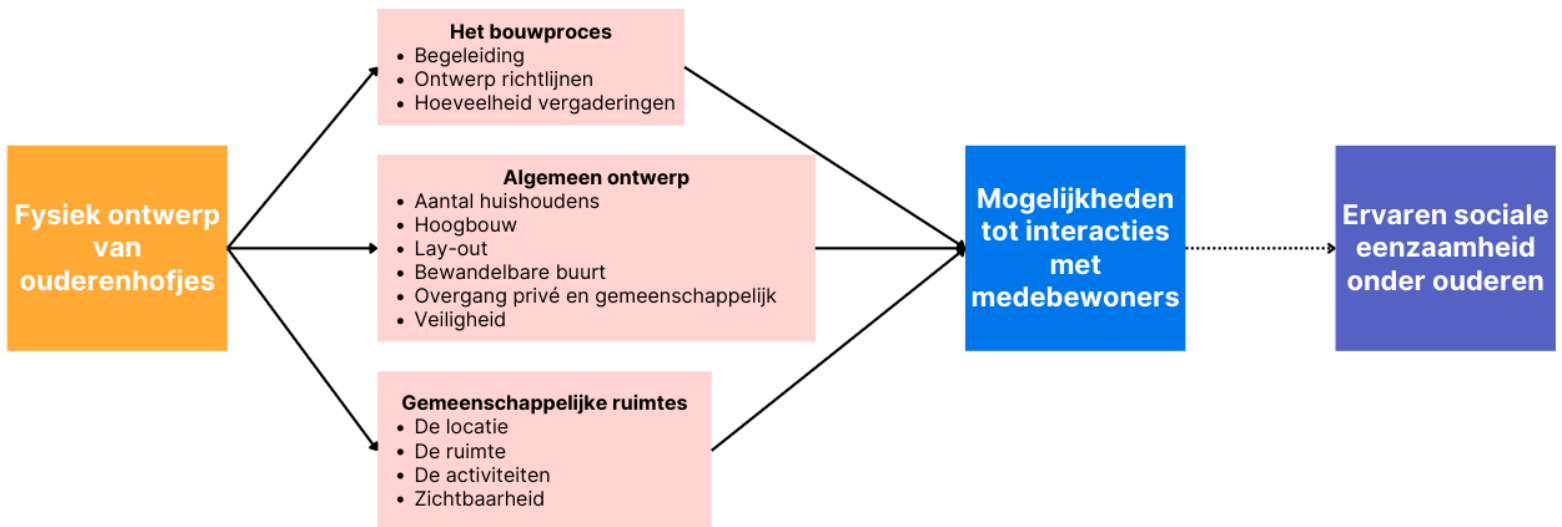
Tabel 3. Synthesetabel van de literaire bevinden omtrent de gemeenschappelijke ruimtes.

Aspecten	Bevindingen
Locatie	Een centrale plek op minimale afstand
	Makkelijk bereikbaar
	Uitzicht op plekken waar activiteiten gebeuren
Zichtbaarheid	Mensen moeten zich niet bekeken voelen
Ruimte	Goede akoestiek
	Beschikbaarheid zitplekken
	Niet delen met te veel mensen
	Ruimte moet geschikt zijn voor verschillende functies
	Huiselijk gevoel: natuurlijke elementen en gemeenschappelijke spullen
Activiteiten	Gemeenschappelijke activiteit waarbij iedereen aanwezig kan zijn
	Verschillende momenten op de dag

Conceptueel model

In het theoretische kader worden verschillende aspecten van de fysieke leefomgeving genoemd die gevoelens van ervaren eenzaamheid kunnen verhelpen of verergeren. Het conceptueel model in Figuur 3 vat deze samen. Aan de linkerkant staat het fysieke ontwerp van ouderenhofjes. Deze is uitgesplitst in de eerder besproken subcategorieën: het bouwproces, algemeen ontwerp en gemeenschappelijke ruimtes. Onder elke subcategorie staan de verschillende aspecten die onderdeel zijn van deze subcategorie. Vanaf het bouwproces en de fysieke aspecten gaan er pijlen naar 'mogelijkheden tot interacties met medebewoners' omdat deze aspecten sociale interacties mogelijk bevorderen of beperken. Vervolgens gaat er een stippellijn van 'mogelijkheden tot interacties met bewoners' naar 'ervaren sociale eenzaamheid onder ouderen' omdat, op basis van de literatuur, verwacht wordt dat meer sociale interactie bijdraagt aan het verminderen van sociale eenzaamheid onder ouderen.

Figuur 3 - Conceptueel model die de relatie tussen het fysieke ontwerp van ouderenhofjes en de ervaren sociale eenzaamheid onder ouderen laat zien.

Onderzoeksmethodologie

Onderzoeksontwerp

Dit onderzoek maakt gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden om antwoord te geven op de hoofdvraag. Hierbij zijn de mogelijkheden tot sociale interacties met medebewoners de afhankelijke variabele en het fysieke ontwerp van collectieve woonvormen zoals ouderenhofjes de onafhankelijke variabele.

Er is gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden om te begrijpen waar en waarom mensen sociale interacties hebben en wat dit betekent voor bewoners. Dit kan gevraagd worden via een enquête maar, zoals uitgelegd in het theoretisch kader, zijn de kleine informele sociale interacties ook belangrijk in relatie tot het bestrijden van ervaren eenzaamheid. Eerdere vergelijkbare onderzoeken, onderzochten dit door middel van één of meerdere kwalitatieve methodes (Marcus, 2000; Williams, 2005; Bamford, 2005; Tyvima, 2011).

In dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van observaties en lopende interviews/'walk through the space'.

Ten eerste de observaties. Vergelijkbaar met de eerdergenoemde onderzoeken, wordt er tijdens dit onderzoek gebruik gemaakt van observaties om, zoals Hennink et al. (2020) uitleggen, te begrijpen hoe mensen zich gedragen in de fysieke context. Hierbij is er aandacht voor de grotere sociale interacties maar ook de kleine informele interacties. Hennink et al. (2020) leggen uit dat observaties bij uitstek zich goed lenen voor het documenteren van onuitgesproken sociale gedragsregels en verschillende soorten sociale interacties. Voor dit onderzoek is het van belang om te begrijpen waar en op welke manier de fysieke omgeving sociale interacties stimuleert en daarmee is het van belang om te begrijpen hoe mensen zich gedragen in de fysieke context.

De tweede methode die wordt gebruikt is lopende interviews/'walk through the space'. Hierbij worden verschillende bewoners geïnterviewd en loopt de onderzoeker door de ruimtes met de bewoners, om te begrijpen waar ze sociale interacties hebben en welke gevoelens ze hebben over de ruimte om hen heen. Bewoners zouden zich bijvoorbeeld ongemakkelijk kunnen voelen in de tuin omdat ze zich te bekeken voelen of zouden ze een onveilig gevoel kunnen hebben in de gang vanwege gebrek aan licht. Het voordeel hiervan is dat er de mogelijkheid is om verdere vragen te stellen aan bewoners en hun mening over het hofje te krijgen.

Het voordeel van het gebruiken van deze twee onderzoeksmethodes is dat er enerzijds objectief wordt gekeken waar mensen elkaar ontmoeten en anderzijds subjectief gekeken wordt hoe bewoners zich daarover voelen en welke keuzes ze maken. Hierdoor krijgt de data een hoge validiteit.

Onderzoekspopulatie

De onderzoekspopulatie van dit onderzoek zijn de huidige bewoners van verschillende ouderenhofjes. Om een hofje mee te nemen in het onderzoek, moet de leeftijd binnen deze hofjes minimaal 55 jaar zijn en de bewoners moeten (in ieder geval deels) zelf verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van het hofje. Verder moeten de bewoners zelf verantwoordelijk zijn voor het organiseren van activiteiten.

Sample

Om mensen te selecteren voor de interviews worden er twee tactieken gebruikt: snowball sampling en doelgerichte sampling. Eerst is er gebruikt gemaakt van snowball sampling waarbij een deelnemer doorverwijst naar andere deelnemers. Hierbij verwees het contactpersoon en andere bewoners, die aanwezig waren op een gezamenlijke activiteit, de onderzoeker door naar andere bewoners die geïnterviewd wilden worden.

Verder is er gebruik gemaakt van doelgerichte sampling, waarbij een deelnemer gericht wordt geselecteerd. Het doel hiervan is om bewoners die niet of in mindere mate onderdeel zijn van de gemeenschap ook te interviewen omdat het voor het onderzoek interessant is om te begrijpen waarom bepaalde bewoners niet (willen) gebruik maken van de mogelijkheid tot sociale interacties binnen het hofje en of het fysieke ontwerp invloed heeft op deze beslissing. Deze bewoners zijn gevonden door middel van eerdere interviews waarbij meerdere geïnterviewde bewoners aangaven dat ze geen of minder contact hadden met een andere bewoner. Door deze informatie konden deze bewoners alsnog gecontacteerd worden voor een lopend interview en daarmee onderdeel gemaakt worden van het onderzoek.

De hofjes

Om het onderzoek te kunnen volbrengen zijn er hofjes gecontacteerd. Hierbij was de voorkeur om één kleiner hofje te hebben van maximaal 25 bewoners met laagbouw en een groter hofje van meer dan 30 bewoners met (lage) hoogbouw. De reden hiervoor is dat er op die manier een grotere variatie in het ontwerp van de hofjes is (bijvoorbeeld zowel laag- en hoogbouw) en zijn er meer verschillende bewoners waardoor het onderzoek een grotere betrouwbaarheid heeft. Verder helpt deze variatie, zoals Williams (2005) benadrukt, bij een dieper begrip krijgen van de mogelijke opties wat kan bijdragen aan het bestrijden van sociale eenzaamheid.

Ten slotte zijn er twee hofjes meegenomen in het onderzoek. Het oorspronkelijke plan was om meer hofjes onderdeel van het onderzoek te maken zodat er meer variatie onder het type hofje en bewoners was waardoor het onderzoek uitgebreider en betrouwbaarder is. Dit streven is helaas niet gerealiseerd doordat de dataverzameling intensief was en vanwege gebrek aan tijd om een extra hofje te onderzoeken.

Het eerste onderzochte hofje is Wezeper Veste in Wezep, deze is te zien in Figuur 4. De bouw van het hofje is in 2020 afgerond en het hofje is tot stand gekomen door twee bewoners die, vanwege zorgen over onder andere het gebrek aan thuiszorg, graag op een andere manier samen oud wilden worden. Met behulp van de gemeente hebben ze een locatie in Wezep gevonden waar het hofje gebouwd kon worden. Tijdens het bouwproces waren er moeilijkheden met onder andere de aannemer die geen duidelijke prijzen wilde noemen en de stijgende prijzen voor bouwmaterialen. De initiatiefnemers hebben de andere bewoners via hun eigen netwerk geselecteerd. Echter, hebben ze sommige mensen, indirect, afgewezen omdat ze het vermoeden hadden dat deze personen minder goed bij de andere bewoners zouden passen. Wezeper Veste beschikt over een gemeenschappelijke tuin maar geen gemeenschappelijke binnenruimte. Hiervoor is gekozen vanwege ruimte- en geldgebrek. Verder bestaat het hofje uit 10 huishoudens met 18 bewoners. Zoals de meeste ouderenhofjes is de minimale leeftijd 55 jaar maar de leeftijdsrange van de huidige bewoners is ongeveer 60 tot 80 jaar. De bewoners van het hofje hebben enkele gemeenschappelijke activiteiten zoals het wekelijkse tuinieren en gezamenlijk koffiedrinken op donderdagmiddag. Verder wordt er wekelijks jeu-de-boules gespeeld met de buurtbewoners op de jeu-de-boules baan op het terrein van Wezeper Veste.

Figuur 4 - Foto's van Wezeper Veste in Wezep. Hierin zijn een bovenaanzicht, voorkant en binnentuin te zien.

Het tweede hofje, het hof van Zutphen, is te zien in Figuur 5. Dit hofje is onderdeel van de stichting Knarrenhof en de bouw is afgerond in 2022. Hier ging een lange periode aan vooraf; volgens sommige bewoners zijn 17 jaar geleden de eerste plannen gemaakt voor een collectieve woonvorm. Daardoor zijn sommige bewoners al gedurende een lange periode actief onderdeel van het bouwproces, terwijl anderen pas in 2021 toetraden toen het ontwerp al voltooid was. Op dit moment wonen er 73 mensen verdeeld over 51 huizen. Dit hofje heeft, vergelijkbaar met Wezeper Veste, een minimale leeftijd van 55, echter is een van de bewoners 28 jaar. Vanwege het grotere aantal bewoners heeft het hofje een grotere leeftijdsrange waarbij de jongste bewoners rond de 60 jaar zijn en de oudste bewoners rond de 90 jaar zijn. Het hofje beschikt over een gemeenschappelijke tuin die in oktober 2023 gerealiseerd is en een gemeenschappelijke binnenruimte genaamd het Hofhuis. Verder vindt er twee keer per week een koffieochtend plaats (maandag- en vrijdagochtend) en is er ruime keuze aan activiteiten en clubs voor de bewoners zoals een tweewekelijkse handwerkgroep en een maandelijks filmmoment. Het Hofhuis is alleen toegankelijk wanneer er een activiteit of koffiemoment plaatsvindt, maar spontane borrels zijn mogelijk op het terras in de gemeenschappelijke tuin.

Figuur 5 - Foto's van Hof van Zutphen. Hierin zijn een bovenaanzicht, het hofhuis, de binnentuin en de balkons van gebouw B aan de buitenkant van het hofje te zien.

Dataverzameling

Observaties

De observaties in dit onderzoek zijn gedaan door middel van non-participant observation. Hierbij is de onderzoeker een vlieg op de muur tijdens het observeren en geen onderdeel van de gemeenschap. Door het gebruik van deze onderzoeksmethode kan er kennis opgedaan worden hoe en waar de sociale interacties plaatsvinden tussen de bewoners zonder de gemeenschap te beïnvloeden. Een belangrijke overweging die meegenomen moet worden in het onderzoek is het mogelijke Hawthorne effect (Hennink et al., 2020), waarbij mensen zich anders gaan gedragen omdat een onderzoeker aanwezig is. Om de invloed van dit effect op het onderzoek zo minimaal mogelijk te houden zal de onderzoeker, zoals dit ook wordt geadviseerd door Hennink et al. (2020), eerst een band op te bouwen met de bewoners van het hofje. Beide hofjes hebben gezamenlijke koffiemomenten in de week waarbij de onderzoeker zal aansluiten. Daardoor hebben de bewoners de mogelijkheid om op een laagdrempelige manier kennis te maken met de onderzoeker en eventuele vragen te stellen. Tijdens de observaties zullen de bewoners zich vervolgens meer op het gemak voelen doordat er een band is opgebouwd met de onderzoeker waardoor hun gedrag beperkt beïnvloed zal worden door de aanwezigheid van de onderzoeker. Hierdoor zijn de resultaten betrouwbaarder zijn (Hennink, et al., 2020).

Tijdens de observaties is de onderzoeker op een plek gaan zitten waar vandaan de gemeenschappelijke ruimtes van het hele hofje zichtbaar zijn. Belangrijk hierbij is dat de gemeenschappelijke binnen- en buitenruimtes zichtbaar zijn. Bij voorkeur is de plek waar de onderzoeker zit een rustige, onopvallende plek zodat de bewoners minder bewust van de aanwezigheid van de onderzoeker zijn en daarmee het Hawthorne effect te minimaliseren (Hennink, et al., 2020). Verder is er rekening gehouden met de persoonlijke aspecten; de onderzoeker was onder andere onopvallend en passend gekleed tijdens de observaties. Dit is gedaan omdat het onderzoek van Hennink et al. (2020) uitwijst dat wanneer een onderzoeker zich anders kleedt dan zijn onderzoekspopulatie, dit kan leiden tot afstand en wantrouwen.

Om een zo volledig mogelijke representatie te krijgen van wanneer, hoe vaak en waar de sociale interacties binnen het hofje plaatsvinden, zijn de observaties op twee verschillende momenten van de dag gehouden en op verschillende dagen. De precieze observatiemomenten zijn vastgesteld in overleg met de contactpersonen van beide hofjes en kunnen teruggevonden worden in Bijlage 6.

De observaties zijn bijgehouden door middel van notities en een (eigen getekende) plattegrond van het hofje. Op de plattegrond werd door middel van cijfers bijgehouden waar sociale interacties plaatsvonden. Op een ander blad werden de cijfers genoteerd en werd er uitgeschreven wat voor sociale interactie er plaatsvondt en op welk moment. Door te markeren op de plattegrond waar de interacties plaatsvonden, kan het fysieke gebruik van het hofje beter gevisualiseerd en geanalyseerd worden. De volledige observaties kunnen gevonden worden in Bijlage 6.

Bij observeren is het essentieel dat de notities alleen weergeven wat er gezien wordt, en er geen verdere interpretaties van de onderzoeker bijgeschreven worden. Hierom is er tijdens het observeren ook een velddagboek bijgehouden waarin de nodige interpretaties en andere zaken opgeschreven kunnen worden zodat deze niet verloren gingen maar ook niet verward konden worden met observaties (Hennink et al., 2020).

Lopende interviews

Naast de observaties zijn er ook 'lopende interviews' gedaan met bewoners. Hierbij is er rondgelopen in de gemeenschappelijke ruimtes waarbij bewoners de mogelijkheid hadden om te wijzen naar bepaalde onderdelen van de ruimtes of konden bewoners voordoen hoe ze een ruimte gebruiken. Verder, hielp deze methode bij het ophalen van herinneringen. Vanwege hoge temperaturen tijdens sommige interviews en de mobiliteit van sommige bewoners zijn enkele interviews zittend afgenomen. Bij deze interviews werd het eerste deel zittend op een bankje in de gemeenschappelijke tuin afgenomen waarna het interview werd verplaatst naar de gemeenschappelijke binnenruimte.

Het interview was semi-gestructureerd waardoor deze aangepast kon worden tijdens het interview op basis van de antwoorden van de deelnemer. Er is erop toegezien dat de vragen niet sturend waren. De algemene vragen die vooraf gesteld zijn aan de contactpersonen om een beeld te krijgen van het hofje zijn te vinden in Bijlage 1 en de volledige interview guide staat in Bijlage 2. Bij enkele vragen staan, schuingedrukt, prompts of aanvullende vragen zodat, mocht het nodig zijn, er doorgevraagd kon worden. Verder staat er in Bijlage 3 het informatieformulier wat bewoners voor aanvang van het onderzoek ontvangen hebben en in Bijlage 4 de toestemmingsformulieren die de geïnterviewde bewoners voorafgaand aan het interview gelezen en ondertekend hebben. In beide hofjes zijn er zes interviews gehouden.

Data analyse

De verzamelde data van de interviews en observaties zijn geanalyseerd door middel van coderen met behulp van de software Atlas.ti (Hennink, et al., 2020). Bij het analyseren van de interviews is er gekeken naar de overeenkomende thema's in betrekking tot de verschillende aspecten van het fysieke ontwerp van de hofjes. Bij het analyseren van de observaties zijn er drie punten meegenomen: wanneer de observaties gedaan zijn, waar deze gedaan zijn en wat voor interacties er plaatsvonden (Hennink, et al., 2020).

Tijdens het analyseren is er gebruik gemaakt van deductieve codering waarbij een deel van de codes, voordat de data is verzameld, is vastgesteld op basis van de literatuur. Daarnaast is er gebruik gemaakt van inductieve codering waarbij de codes worden vastgesteld op basis van de dataverzameling. Zo is de code 'Zorgen toekomst' toegevoegd nadat bijna alle geïnterviewden zorgen uitten over de toekomst van het hofje. Om overzicht te hebben en gewicht te erkennen aan de verschillende aspecten is er tijdens het analyseren gebruik gemaakt van een codering boom (code tree). Hierbij is de uiterst linker kolom de groep waar de codes onder vallen. Deze vijf groepen zijn: Waar graag mensen ontmoeten; Het bouwproces; Algemeen ontwerp; Gemeenschappelijke ruimte; Overig. De volledige codering boom kan gevonden worden in Bijlage 5.

Ethische overwegingen

Doordat er deelnemers betrokken zijn bij het onderzoek is het essentieel om ethische overwegingen mee te nemen tijdens het onderzoek om de rechten en het welzijn van de deelnemers te beschermen.

Ten eerste is er gekeken naar de geïnformeerde toestemming (informed consent). Deelnemers hebben toestemming gegeven om onderdeel te zijn van het onderzoek en zijn van te voren volledig op de hoogte gebracht waar het onderzoek over gaat. Bovendien hebben deelnemers een toestemmingsformulier ondertekend waarin onder andere staat dat deelnemers hun medewerking op elk moment van het onderzoek kunnen beëindigen. Deze zijn te vinden in Bijlage 3 en 4.

Ten tweede, is het waarborgen van de anonimiteit van de deelnemers cruciaal zodat deelnemers zich comfortabel voelen om alle ervaringen en meningen te delen. Tijdens de observaties zijn alle notities anoniem opgeschreven door zo min mogelijk persoonsgegevens te noteren. Er is bijvoorbeeld niet opgeschreven “meneer van nummer 199 loopt door de tuin” maar “bewoner loopt door de tuin”. Mocht tijdens het observeren niet de data niet volledig anoniem opgeschreven zijn, dan is tijdens het verwerken van de data eventuele persoonsgegevens alsnog verwijderd. Bij de interviews is de anonimiteit van de deelnemers gewaarborgd door tijdens het transcriberen alle persoonsgegevens te verwijderen.

Verder is er tijdens het uitvoeren van dit onderzoek aandacht geweest voor het beschermen en veilig opslaan van de verzamelde data. Alle online documenten zijn opgeslagen op een drive van de universiteit die beveiligd is met een tweestapsverificatie. Alle fysieke documenten zoals de ondertekende toestemmingsformulieren van de geïnterviewde bewoners zijn opgeslagen in een doos met een slot waar alleen de onderzoeker bij kan. In Bijlage 7 kan het volledige data management plan gevonden worden waar in detail wordt ingegaan hoe alle verschillende data is opgeslagen, hoe dit beveiligd is en wat er mee gedaan wordt na het beëindigen van het scriptieproject.

Als laatste is er tijdens de interviews aandacht geweest naar de houding van de onderzoeker. Tijdens de interviews is het van belang dat de interviewer een niet-oordelende houding aannam tegenover de deelnemers zodat deelnemers meer op hun gemak gesteld waren waardoor bewoners het gevoel konden krijgen dat ze alles mogen delen.

Onderzoeksresultaten

Om structuur en overzicht te houden in het hoofdstuk onderzoeksresultaten, zijn alle aspecten opnieuw ingedeeld in de drie categorieën van het literatuuroverzicht: het bouwproces, fysiek ontwerp en de gemeenschappelijke ruimtes. Aan het einde van elke categorie staat een synthesetabel waarin de eerdere bevindingen van de literatuur zijn aangevuld met de bevindingen in de hofjes. Als er een relatie tussen de twee bevindingen is, is deze ook vermeld.

Het bouwproces

De eerste categorie is het bouwproces van de collectieve woonvorm. De bewoners die geïnterviewd waren, waren in verschillende maten onderdeel van het bouwproces. Sommige bewoners waren de aanzetter of al jaren bezig met het bouwproces, terwijl andere geïnterviewde bewoners pas enkele maanden voor de start van de bouw onderdeel werden van het proces. Ook zat er variatie tussen de bewoners, hoe goed zij elkaar kende bij aanvang van het bouwproces en hoe de bewoners het bouwproces hadden ervaren. In het algemeen wordt geconcludeerd dat het bouwproces invloed heeft op latere sociale interacties van de bewoners en daarmee relevant is voor dit onderzoek.

Bouwproces

Dit onderzoek bevestigt dat, binnen het aspect bouwproces, voldoende invloed op het ontwerp van belang is voor de bewoners. Een bewoner die pas laat onderdeel werd van het bouwproces vond het bijvoorbeeld vervelend dat ze weinig invloed had hoe haar huis ingericht werd. Naar eigen zeggen heeft de bewoner moeten vechten om bepaalde onderdelen van het huis alsnog te kunnen veranderen. Daartegenover stond een andere bewoner in het andere hofje dat ook op een later moment onderdeel werd van het bouwproces. Zij had het bouwproces juist heel positief ervaren, mede omdat zij wel de ruimte heeft gekregen om de binnenkant van het huis aanpassen en inrichten naar wens. Wel moest ze zelf de nieuwe plattegrond betalen maar dat was voor haar begrijpelijk en geen probleem.

Verder zijn er twee aanvullingen op het algemene bouwproces gevonden. Ten eerste blijkt dat mensen in het algemeen goed kunnen accepteren dat ze niet altijd hun gelijk kunnen krijgen omdat ze bewust zijn dat ze in een gemeenschap wonen en samen keuzes moeten maken. Ten tweede is er gevonden dat het voor een soepel bouwproces essentieel is dat bewoners transparant zijn over hun financiële daadkracht vanaf het begin van het bouwproces. Door duidelijkheid kunnen vervelende situaties voorkomen worden en is het vanaf het begin duidelijk voor alle bewoners wat het budget is voor de gemeenschappelijke ruimtes. Omdat de aanleg van de gemeenschappelijke ruimtes te duur kan zijn voor sommige bewoners kan er een anoniem fonds opgezet worden. Hierbij kunnen bewoners die meer financiële mogelijkheden hebben dan anderen een donatie doen waardoor er meer budget beschikbaar is voor de aanleg van de gemeenschappelijke ruimtes.

Vergaderingen

In de categorie Vergaderingen, komen de gevonden bevindingen in de literatuur grotendeels overeen met de bevindingen in de hofjes. De interviews lieten bijvoorbeeld zien dat het op lange termijn beter is als bewoners niet 'vergader moe' worden en dat conflicten tijdens vergaderingen vermeden moeten worden. Overigens werd het tijdens de interviews ook duidelijk dat conflicten vermijden lastig is want, zoals meerdere bewoners aangeven, de bewoners moeten belangrijke en soms ingewikkelde keuzes maken aan het begin van het bouwproces met mensen die ze eigenlijk nog niet voldoende kennen. Hierdoor kan het voorkomen dat bewoners elkaar op deze moeilijke momenten wel leren kennen, maar op een negatieve manier. Uit de interviews is gebleken dat dit kan zorgen voor moeizame relaties en minder sociale interacties op lange termijn.

Er zijn meerdere oplossingen om deze conflicten te vermijden. Ten eerste, de ontwerprichtlijnen. De literatuur beschreef het belang hiervan maar een bewoner legde ook uit wat het mogelijke voordeel van zulke richtlijnen is:

“Nee ja, ik denk dat het goed is als je een hofje oplevert, dat er toch iets meer structuur in de tuin is aangebracht. Dat je niet helemaal opnieuw het wiel hoeft uit te vinden. Want dat is best moeilijk. En als je al een basis hebt en daar op door kan borduren, ik denk dat dat het makkelijker maakt. Omdat je elkaar nog niet kent, en dan al zo'n groot project voor de kiezen krijgt en dat maakt het best moeilijk.”

Waar verder naar gekeken kan worden in het geval van grotere projecten zoals het Hof van Zutphen, is voorkomen van mogelijke misverstanden. Om grotere projecten in goede banen te leiden is het hebben van een commissie of bestuur die verantwoordelijk is voor bepaalde deelonderwerpen van het ontwerp essentieel. Echter kan het voorkomen dat de bewoners die niet onderdeel zijn van deze commissie of bestuur, niet volledig begrijpen waarom het bouwproces niet soepel verloopt of waarom de commissie of het bestuur bepaalde beslissingen maakt. Hierdoor kunnen onderlinge frustraties ontstaan waardoor mensen op de langere termijn minder contact met elkaar hebben.

Om dit te voorkomen moet er enerzijds tijdens de vergaderingen voldoende ruimte zijn voor bewoners om vragen te stellen en op bepaalde punten terug te komen waar onduidelijkheid over is. Anderzijds, kwam er uit de interviews dat de grotere groep vertrouwen moet hebben in dat de commissie of bestuur de juiste keuzes maakt. Een andere oplossing hiervoor kan zijn dat belangrijke keuzes in twee vergaderingen opgesplitst worden. Hierbij is er eerst een informatiesessie waarbij mensen vragen kunnen stellen. Later, bij een algemene vergadering wordt er een keuze gemaakt. Door deze keuzes in tweeën te splitsen is er meer tijd voor vragen en blijft een algemene vergadering niet te lang steken op één onderwerp.

Het laatste aspect is goede begeleiding. Hierbinnen is enerzijds gevonden dat begeleiding in de vorm van ontwerprichtlijnen nuttig kan zijn zoals de geïnterviewde hierboven uitlegde maar begeleiding is niet altijd positief. Het kan ook zaken ingewikkelder maken en mensen kunnen het gevoel krijgen dat ze niet voldoende invloed hebben op het project en/of ontwerp. Hierom kan begeleiding fijn zijn tijdens het project maar het is niet automatisch een meerwaarde.

Activiteiten

Om onderlinge conflicten te vermijden, zijn, volgens de literatuur en de verzamelde data, activiteiten met de bewoners tijdens het bouwproces belangrijk. Hierdoor kunnen bewoners een band opbouwen waardoor het bouwproces soepeler verloopt en mensen op langere termijn meer contact hebben.

Beide hofjes hebben tijdens het bouwproces ruime aandacht besteed aan het leren kennen van elkaar maar ze hebben geen fysieke activiteiten georganiseerd vanwege de corona pandemie. Het ene hofje heeft hierom Zoom-gesprekken georganiseerd waarbij mensen elkaar, aan de hand van een onderwerp, konden leren kennen. Het andere hofje heeft aandacht gespendeerd aan de 'derde helft' waarbij mensen konden blijven na een vergadering en er ruimte was om elkaar te leren kennen. Bewoners van beide hofjes gaven aan dat dit hielp op langere termijn met de onderlinge sociale contacten. Zo zei een bewoner hierover:

“Maar nee, met van die Zoom gesprekken, zoals [...] die hebben ook een kat en dat is dan toch weer een aansluitingspunt. En dan heb je toch van ja als we hier later wonen en we zijn er niet, wil je dan voor onze poes zorgen? En dat is leuk en sowieso ontstaan er via Zoom dingen. Maar zij hebben de sleutel en ik heb hun sleutel, ondanks dat ik ondertussen geen poes meer heb. Maar dat is wel fijn.”

Synthesetabel bouwproces

Tabel 4: Synthesetabel van de bevindingen in de literatuur en de toevoegingen op basis van de bevindingen in de hofjes.

Categorie	Bevindingen Literatuur	Relatie	Bevindingen hofjes
Bouwproces	Voldoende invloed op het ontwerp		Bevestigd
		Toevoeging	Mensen accepteren dat je niet altijd je zin kan hebben omdat je het eens moet worden met anderen.
		Toevoeging	Daadkrachtigheid: niet alle bewoners kunnen evenveel inleggen voor de gem. ruimtes.
Vergaderingen	Conflicten vermijden	Nuance	Mogelijkheid bij grote groepen dat mensen niet goed begrijpen wat het bestuur doet/dingen die gebeuren waardoor er frustraties kunnen ontstaan
		Toevoeging	Voldoende ruimte voor vragen, dit kan onder andere gedaan worden door een informatiesessie op te zetten.
		Toevoeging	Leert elkaar wel kennen door het bouwproces maar niet altijd op de leuke manier.
	Voorkomen dat bewoners 'vergader moe' worden		Bevestigd
	Ontwerprichtlijnen		Bevestigd
	Goede begeleiding tijdens het proces	Specificatie	Kan fijn zijn maar is niet altijd een meerwaarde.
Activiteiten	Activiteiten tijdens het bouwproces om elkaar te leren kennen		Bevestigd

Fysiek ontwerp

Figuur 4 en 5 laten zien dat beide ouderenhofjes rondom een gemeenschappelijke tuin zijn gebouwd. In het Hof van Zutphen zijn naast rijtjeshuizen ook twee flats gebouwd met ieder vijf verdiepingen. Uit het onderzoek is gebleken dat veel van de literaire aspecten overeenkomen met het onderzoek, echter zijn er ook aspecten toegevoegd en andere aspecten zijn niet bevestigd.

Aantal huishouden

Ten eerste, het aantal huishoudens. Uit eerder onderzoek is gebleken dat wanneer een hofje groter is, zoals in Zutphen, het voordeliger is als er clusters gecreëerd worden, zodat mensen zich niet anoniem voelen. De verzamelde data bevestigt dit en voegt eraan toe dat clusters op een natuurlijke wijze lijken te ontstaan. In de flats in Zutphen bijvoorbeeld lijken de mensen die op één verdieping wonen een natuurlijke cluster te vormen. Ze geven bij de interviews aan dat ze deze burens het beste kennen omdat ze elkaar het vaakst tegenkomen en regelmatig samen op het balkon/balustrade zitten.

Ten tweede, heeft de eerdere literatuur beschreven dat een mix van sociale-economische achtergronden bevorderlijk kan zijn voor de bewoners. De resultaten van dit onderzoek voegen eraan toe dat een voorwaarde hiervoor is de gewilligheid bij het helpen van het bekostigen van de gemeenschappelijke ruimtes. Zoals eerder geschreven is het bekostigen van de gemeenschappelijke ruimtes duur en niet iedereen heeft de financiële situatie om dit te kunnen betalen. Wat heeft geholpen in Zutphen bijvoorbeeld is het opzetten van een anoniem fonds, waarbij bewoners die meer geld kwijt kunnen en dat ook willen, anoniem geld kunnen doneren om de bewoners die minder geld hieraan kwijt kunnen, te ondersteunen.

Hoogbouw

Zoals eerder beschreven, heeft alleen Zutphen hoogbouw waardoor in dit onderdeel van het onderzoek Wezep niet meegenomen is. Tijdens het onderzoek is er, vergelijkbaar met de literatuur, gevonden dat de hoogbouw maximaal 2 à 3 verdiepingen moet zijn. Meerdere bewoners gaven tijdens de interviews aan dat ze minder contact hadden met de mensen die op de vierde en vijfde etage (de bovenste verdiepingen) woonden. De reden hierachter is dat wanneer mensen op de onderste twee verdiepingen op de balustrade liepen of zaten, ze bewoners die iets riepen vanuit de tuin nog konden begrijpen. Hierdoor was een kort gesprek of begroeting mogelijk. Dit is echter niet mogelijk voor de bewoners op de bovenste verdiepingen omdat dit een te grote afstand is waardoor ze minder contact hadden met deze bewoners.

Er is geen bewijs gevonden voor de literaire bevinding 'Gangen: geen steriele indruk en voldoende lichtinval' doordat er in Zutphen geen gang aanwezig was. Alle appartementen in de flats hadden hun in- en uitgang op de balustrade aan de buitenkant van het gebouw. Wat wel geconcludeerd kan worden is dat de balustrade verwelkomend is omdat meerdere bewoners aangeven graag daar te zitten en, doordat ze daar zitten, andere bewoners ontmoeten. Uit de observaties blijkt dat ze enerzijds mensen ontmoeten die ook op de

balustrade lopen maar ook mensen die vanuit de tuin hun groeten.

Een bewoner vond het minder comfortabel om gebruik te maken van de balustrade omdat hij liever niet in de zon zat en er geen zonnenscherm op de balustrade mogelijk is vanwege de wind. Hierdoor maakte hij geen gebruik van de balustrade en had hij minder contact met zijn burens. Hiermee kunnen we concluderen dat het eerder gevonden aspect aanwezigheid van bankjes, bevestigd werd door de bewoners. Een toevoeging hieraan is dat bewoners het fijn vonden dat bij een van de flats de balustrade en het balkon aan dezelfde kant zitten. Meerdere bewoners die in de flat woonden die het balkon aan de buitenkant van het hofje hadden zitten en de balustrade aan de binnenkant van het hofje gaven aan dat ze liever het balkon en de balustrade aan de binnenkant wilden. De reden hierachter is dat mensen makkelijker een gesprek aan gaan als ze zelf op het balkon zitten en een andere bewoner langs loopt op de balustrade. Hierdoor hebben de bewoners meer sociale interacties met hun burens.

Lay-out

Het eerste punt binnen het aspect lay-out 'huizen rondom een middelpunt, niet één lange rij huizen' werd niet specifiek gevonden tijdens dit onderzoek. Echter werd er wel het vergelijkbare punt gevonden dat mensen meer contact hebben met hun directe burens dan met bewoners die elders in het hofje wonen. Zoals eerder uitgelegd hebben de bewoners in de flat in Zutphen het meeste contact met elkaar. Hierom kan wel geconcludeerd worden dat het voordeliger is als het hofje niet bestaat uit een lange rij huizen omdat de bewoners aan het einde van de rij minder burens hebben en daarmee minder contacten hebben.

Verder werd er gevonden dat het bevorderlijk is als de huizen rondom een middelpunt staan, zoals gemeenschappelijke tuin. Tijdens het onderzoek is hier een toevoeging op gevonden. Uit het onderzoek blijkt dat mensen het fijn vinden als ze goed zicht hebben op het middelpunt. Bovendien is er gevonden dat de huizen naar binnen gericht moeten zijn (richting de gemeenschappelijke tuin) in plaats van naar buiten gericht te zijn. In beide hofjes waren de meerderheid van de huizen naar binnen gericht maar in Wezep waren enkele naar buiten gericht en in Zutphen is een van de flats naar buiten gericht. Meerdere geïnterviewde bewoners gaven aan dat het nadelig is als hun huizen naar buiten gericht zijn:

“Maar ik had hem (het balkon) wel liever aan deze kant gehad, want dan zijn we meer onderdeel van het hof. Dat mag u best weten. [...] Dan had ik hem dus liever aan deze kant gehad, net zoals in dat andere gebouw. [...] Die punten hebben waar je kant zitten. Ja, dat had ik zelf wel fijner gevonden. Dan was de betrokkenheid naar het hof groter geworden. Nu is het zo, trek de voordeur dicht en... [dan is het jullie wereld?] Juist!”

Een andere bewoner (woont zelf in een naar binnen gericht huis) in Zutphen over de huizen die naar buiten zijn gericht zei:

“Nou, dat heeft meer met de basis van het hofje te maken. Ik vind dat gebouw (flat aan station kant) er toch wat minder bij horen. [hoe bedoelt u?] Nou, ik vind het toch wat verder weg liggen ofzo, weg van de rest. Deze mensen (andere flat) hebben ook hun balkons aan de kant van de tuin en lopen ook aan de kant van de tuin. Als ze er zitten, dan zitten ze ook aan de kant van de tuin, dan zie je zitten en dan zwaai je even en doe je een babbel. Maar die mensen (van de flat

aan de station kant) zitten met hun balkon aan de buitenkant, waardoor als ze op hun balkon zitten voor ons onzichtbaar zijn. Die hebben ook een parkeerplaats er tussen zitten, en door de bouw naar buiten toe, terwijl de rest naar binnen is gericht, horen ze er toch minder bij. Terwijl de mensen horen er wel bij. Maar het gevoel van een hofje had sterker kunnen zijn door hun balkons naar binnen gericht te hebben.”

Meerdere bewoners gaven tijdens de interviews duidelijk aan dat ze minder contact hadden met de mensen waarvan de huizen naar buiten gericht waren tegenover de huizen die naar binnen gericht waren doordat ze deze mensen minder vaak zagen. Ook meerdere bewoners, die zelf in een huis wonen die naar buiten is gericht, gaven aan dat ze dit liever anders hadden gezien. De reden hiervoor, zoals de bewoner uitlegde in de eerdere quote, is dat ze minder bewust zijn als er activiteiten gaande zijn in de gemeenschappelijke tuin en daardoor voelen ze zich minder betrokken in het hofje. Zo gaf een andere bewoner aan dat ze niet doorhad dat er recentelijk een activiteit plaatsvond in de tuin, waarbij ze wel graag aan had willen sluiten. Doordat ze niet naar buiten kon kijken, was ze zich niet ervan bewust dat er een activiteit plaatsvond.

Verder werd er in de literatuur beargumenteerd dat het belangrijk is dat de tuin centraal moet liggen zodat mensen er regelmatig en gemakkelijk gebruik van kunnen maken. De resultaten van dit onderzoek wijzen dit ook uit. Hier wordt, op basis van het onderzoek, aan toegevoegd dat het centraal liggen van de tuin niet genoeg is. Bewoners hebben ook een reden nodig om gebruik te maken van de tuin, immers niet alle bewoners maken voor hun genot een wandeling door de tuin. Zo vertelde een bewoner in Zutphen als antwoord op de vraag of hij gebruik maakt van de tuin:

“Eigenlijk niet zo veel. Eerlijk, ik moet daarvoor uit het appartement echt naar toe lopen, wil ik daar naar gebruik van maken. Ik loop er door heen als ik bij iemand op bezoek ga en ik loop er door heen als we naar de bioscoop gaan.”

Ook vonden eerder onderzoeken dat de gemeenschappelijke ruimtes geen publieke ruimtes moeten zijn. De gemeenschappelijke ruimtes in Zutphen zijn niet publiek, mede doordat er een hek om het hof heen zit. In Wezep zit er geen hek om het hof, maar er staan duidelijke bordjes dat het privéterrein is. Dit is gedaan omdat aan het begin buurtbewoners door de tuin heen liepen maar dit werd niet als prettig ervaren door de bewoners van het hofje. Zo zei een bewoner hierover:

‘Het moet geen dierentuin worden [...] ze moeten geen diertjes komen kijken hoor’.

Als laatste is het bevorderlijk volgens de literatuur als er kleinere huizen en veel gedeelde faciliteiten zijn. Beide hofjes hebben buiten de gemeenschappelijke ruimtes geen gedeelde faciliteiten. Tijdens de interviews werd het duidelijk dat hier verschillende meningen over bestaan. Enkele geïnterviewde bewoners vonden het wenselijk als er meer gemeenschappelijke faciliteiten zouden zijn, onder andere vanwege duurzaamheidsoverwegingen omdat zij het bijvoorbeeld overbodig vinden dat alle bewoners een eigen wasmachine hebben. Echter, andere bewoners gaven aan hier geen behoefte aan te hebben vanwege privacy.

Autovrije en bewandelbare buurt

Wezeper Veste is volledig autovrij en de bewoners kunnen hun auto's parkeren in de garages. Voor sommige huizen zit de garage direct aan het huis maar voor de rijtjeshuizen in het midden van het hof zit de garage aan de buitenkant, waardoor bewoners eerst door de tuin moeten lopen voordat zij toegang hebben tot de garage. In Zutphen is er een garage waar een deel van de bewoners hun auto's heeft staan. Verder zijn er parkeerplekken tussen een van de flats en de rest van het hof. Echter zijn er niet genoeg parkeerplekken voor alle bewoners in Zutphen waardoor een deel van de bewoners hun auto's heeft verkocht. Nu delen of huren ze auto's van elkaar.

Ondanks dat de geïnterviewde bewoners de autovrije zone niet vaak specifiek benoemde, was het wel duidelijk dat, omdat het een autovrije zone is, mensen vaker rondwandelen in het hofje. Een bewoner legde uit dat hij zelf niet door de tuin wandelde voor het wandelen maar er alleen gebruik van maakte om op bezoek te gaan bij andere bewoners. Dit laat zien dat het een meerwaarde is als het hofje een autovrije zone is, want mensen moeten rondlopen en kunnen onderweg andere bewoners tegenkomen. Hierbij moet wel een kanttekening gezet worden. De positie van de garages is een reden waardoor mensen alsnog weinig door het hof heen lopen. In Wezep bijvoorbeeld gaven meerdere bewoners aan dat ze weinig gebruikmaken van de voordeur aan de buitenkant van het hofje en van de deur richting de tuin van het hofje omdat ze meestal het huis verlaten via de garage. Hierdoor zitten ze direct in de auto of op de fiets, echter zijn er daardoor minder mogelijkheden om in contact te komen met andere bewoners. De observaties in Zutphen lieten zien dat wanneer bewoners door de tuin liepen vanuit hun huis naar de garage, ze regelmatig andere bewoners tegen kwamen. Dit leidt vaak tot een klein gesprek, wat betekent dat de positie van de garages de sociale interacties kunnen beïnvloeden.

Verder heeft de onderzoeksdata uitgewezen dat de bereikbaarheid van het OV, winkels en huisartsen invloed hebben op de autovrije zone. Enkele bewoners gaven aan in Zutphen dat ze geen probleem vonden om de auto te verkopen of minder vaak gebruik van te maken omdat deze voorzieningen goed te bereiken waren met de fiets. De bewoners gaven ook aan dat als deze voorzieningen minder toegankelijk waren, dan hadden ze de auto behouden.

Als laatste vond de literatuur dat de gemeenschappelijke faciliteiten goed bereikbaar moeten zijn voor bewoners met een slechte mobiliteit. In beide hofjes werd dit bevestigd.

Overgang privé en publieke ruimtes

Vergelijkbaar met de eerder gevonden bouwaspecten in de literatuur, is in beide hofjes gevonden dat mensen waarde hechten aan een semi-privé plek zoals een privé tuin of balkon. Ondanks dat het hebben van een semi-privé plek gewaardeerd wordt, heeft het ook een nadeel. Meerdere bewoners gaven aan dat ze geen of minder gebruik maken van de gemeenschappelijke tuin vanuit praktische overwegingen. Hierover meer in de deelparagraaf Ruimte.

Veiligheid

Tijdens interviews in beide hofjes werd er minimaal gesproken over de veiligheid of gevoel van veiligheid. Echter, werd er, zoals eerder geschreven, geconcludeerd dat bewoners het niet fijn vinden als ze worden bekeken. Bewoners gaven geen problemen met de zichtbaarheid van de gemeenschappelijke ruimtes. Ook over verlichting werd niet gesproken.

Een bewoner in Wezep voegde hieraan toe dat ze graag bankjes had gehad aan de buitenkant van de tuin zodat ze een reden had om daar te komen en te gaan zitten. Deze zijn er echter niet geplaatst vanwege eventuele geluidsoverlast van jongeren. Daarbuiten is er niet gesproken in beide hofjes over geluidsoverlast.

Synthesetabel fysiek ontwerp

Tabel 5: Synthesetabel van de bevindingen in de literatuur en de toevoegingen op basis van de bevindingen in de hofjes.

Aspecten	Bevindingen Literatuur	Relatie	Toevoegingen op basis van bevindingen hofjes
Aantal huishouden	Bij grotere hofjes clusters maken	Nuance	Clusters ontstaan op natuurlijke wijze, door bijvoorbeeld etages bij hoogbouw.
	Mix van sociale-economische achtergronden	Voorwaarde	Helpen van het bekostigen van de gemeenschappelijke ruimtes voor de mensen met minder geld (anoniem fonds).
Hoogbouw	2 á 3 verdiepingen maximaal		Bevestigd.
	Gangen: geen steriele indruk en voldoende lichtinval		Geen mogelijkheid gehad om te testen.
	Galerij: beschikbaarheid bankjes	Specificatie	Balkon en galerij aan dezelfde kant, zodat als een bewoner op het balkon zit, er mensen langs komen lopen waarmee gesprekken kunnen ontstaan.
Lay-out	Huizen rondom een middelpunt, niet één lange rij huizen	Toevoeging	Huizen en de bewoners zijn meer onderdeel van het hofje wanneer de tuin of het balkon aan de kant van het hofje is, dus naar binnen gericht.
	Tuin moet centraal liggen	Toevoeging	Mensen moeten een reden hebben om door de tuin heen te lopen.
	Gemeenschappelijke ruimtes moeten geen publieke ruimtes zijn		Bevestigd.
	Kleinere huizen en veel gedeelde faciliteiten		Wisselende meningen over gevonden.
Autovrije en bewandelbare buurt	Autovrije zone zodat mensen meer rondwandelen	Voorwaarde	Positie garages en in- en uitgang.
		Voorwaarde	Bereikbaarheid OV, winkels en huisarts.
	Faciliteiten moeten bereikbaar zijn voor mensen met slechte mobiliteit		Bevestigd.
Overgang privé en publieke ruimtes	Semi-privé plek hebben of ruimte voor personalisatie	Contradictie	Er wordt minder gebruik gemaakt van de tuin.
Veiligheid	Zichtbaarheid van de ruimte		Geen bewijs gevonden.
	Goede verlichting		Geen bewijs gevonden.
	Geen geluidsoverlast		Onvoldoende bewijs om dit te bevestigen.

Gemeenschappelijke ruimtes

Beide hofjes beschikken over een gemeenschappelijke tuin en het Hof van Zutphen heeft ook een gemeenschappelijke binnenruimte genaamd het Hofhuis. In het algemeen werd in beide hofjes benadrukt dat het hebben van gemeenschappelijke ruimtes belangrijk is om medebewoners te ontmoeten. Zo zei een bewoner:

“En wat ontzettend belangrijk is voor dit soort wooneenheden, is dat je een gemeenschappelijke ruimte hebt waar je elkaar kan ontmoeten want mensen blijven anders heel snel achter hun eigen voordeur zitten.”

Tijdens de interviews werd er ook gevraagd waar mensen elkaar graag zouden willen ontmoeten, tegenover waar ze elkaar nu ontmoeten. De antwoorden waren (sommige geïnterviewden gaven meerdere plekken aan): 5 overal/maakt niet uit, 4 hofhuis, 4 tuin, 2 thuis. Hier wordt het belang van gemeenschappelijke plekken in de hofjes verder onderstreept.

Locatie en zichtbaarheid

Bij het aspect locatie zijn de eerdere bevindingen: een centrale plek op minimale afstand; makkelijk bereikbaar; en uitzicht op plekken waar activiteiten gebeuren bevestigd. Gelijktijdig werden er ook twee aanvullende bevindingen gevonden.

Ten eerste is er gevonden dat de gemeenschappelijke ruimtes niet alleen makkelijk bereikbaar moeten zijn voor de bewoners maar dat het ook bevorderlijk is als de bewoners er doorheen moeten lopen. Tijdens de observaties was te zien dat wanneer mensen een andere in- en uitgang hadden waarmee ze sneller op de locatie buiten het hofje konden komen dan door de gemeenschappelijke tuin heen lopen, dat ze eerder die in- en uitgangen gebruikten. Een voorbeeld daarvan zijn de eerder uitgelegde nadelen van aan-huis-grenzende garages. Hoewel het gebruik hiervan praktisch is voor bewoners, is het nadeel dat ze elkaar minder spontaan tegenkomen, wat voor minder sociale interacties zorgt. Verder gaven mensen aan tijdens de interviews, dat als ze automatisch door de gemeenschappelijke tuin heen moeten lopen, omdat het de enige in- en uitgang van het hofje is, ze vaker gebruik van de tuin zouden maken.

Eveneens werd er gevonden dat gemeenschappelijke ruimtes niet alleen uitzicht moeten hebben op plekken waar activiteiten gebeuren, maar dat bewoners zelf ook graag zicht hebben op de gemeenschappelijke ruimte om te kunnen zien of er iets gebeurt. Als mensen kunnen zien dat er een activiteit plaatsvindt, dan hebben ze eerder de neiging om er onderdeel van te worden. Dit was te zien bij de observaties waarbij mensen naar buiten keken om te zien of het koffiemoment begonnen was. Verder is dit punt vergelijkbaar met het aspect dat huizen naar binnen gericht moeten zijn. Omdat ook daar het van belang is dat mensen kunnen zien dat een activiteit plaatsvindt en dat mensen, doordat ze anderen zien, ze meer verbonden voelen aan het hofje. Echter, is dit wel een contradictie op het aspect van zichtbaarheid: mensen moeten zich niet bekeken voelen. De redenering hiervan is dat wanneer mensen zich bekeken voelen in een gemeenschappelijke ruimte, ze minder snel gebruik maken van een ruimte. Ondanks dat er

in de interviews geen concrete oplossing werd gevonden voor deze contradictie is het wel belangrijk om het mee te nemen in het ontwerpproces van het hofje.

Ruimte

Vergelijkbaar met het aspect locatie, zijn ook hier eerder gevonden aspecten teruggevonden. Uit de verzamelde data werd het belang van een goede akoestiek in de binnenruimte bevestigd en gaven mensen aan dat ze het fijn hadden gevonden als de binnenruimte meer functies had gehad. Zo werd bijvoorbeeld gesuggereerd dat het mooi was geweest als de hofjes ook beschikken over een logeerruimte, dakterras, opslagruimte en wasruimte. Verder werd de beschikbaarheid van zitplekken essentieel gevonden en werd het huiselijk gevoel in de gemeenschappelijke ruimte belangrijk gevonden. Het hofhuis in Zutphen werd door meerdere bewoners, ondanks de fotomuur, gezien als klinisch wit en daarmee niet uitnodigend. Een bewoner vertelde dat er in het verleden voor de grap werd gezegd dat ze daar ook opgebaard konden liggen omdat het zo wit is.

Naast de bevestiging van de eerder gevonden punten, zijn ook hier toevoegingen gedaan. Ten eerste de punten die met de gemeenschappelijke binnenruimte te maken hebben. Hier werd gevonden dat het niet alleen belangrijk is dat de ruimte voor meerdere functies geschikt moet zijn maar dat het meubilair makkelijk verplaatsbaar moet zijn voor deze verschillende functies. In Zutphen gaven meerdere bewoners aan dat hier van tevoren niet over nagedacht was waardoor het meubilair nu te zwaar was voor bewoners om te verplaatsen. Hierdoor is het lastig om de ruimte, die wel geschikt is voor meerdere functies, daadwerkelijk ook te gebruiken voor meerdere functies.

Verder is het voor de binnenruimte belangrijk dat er voldoende ruimte is in de gemeenschappelijke binnenruimtes voor alle bewoners van het hofje. Niet alleen voor vergaderingen maar ook voor grotere activiteiten zoals een bonte avond.

Daarnaast was er eerder in de literatuur gevonden dat de gemeenschappelijke binnenruimte een huiselijk en daarmee uitnodigend gevoel moet hebben, maar voor een gemeenschappelijke tuin is een soort gelijk punt gevonden. Ook de tuin moet uitnodigend zijn en dit kan gedaan worden door voldoende schaduw te creëren, voldoende zitplekken, veel kleur en de aanwezigheid van bloemen, planten en mensen.

Bij de beschikbaarheid van zitplekken in de tuin is wel een kanttekening nodig, want het onderzoek wijst ook uit dat mensen minder geneigd zijn om van de tuin gebruik te maken als mensen zelf, op hun semi private terras of tuin, ook zitplekken hebben. Zo zegt een bewoner wanneer er gevraagd wordt of de reden waarom ze geen gebruik maakt van de tuin praktisch is:

“Ja eigenlijk wel. Want je hebt hier al alles. De koffie en de bekers, dan ga je er niet mee naar de tuin lopen. Dat kan wel hoor, dat durf ik ook wel hoor. Het is niet uit schroom maar als het hier past... Alleen als we een grote groep hebben, dan gaan we met z'n allen naar de binnentuin.”

Verder gaven bewoners van beide hofjes aan dat het belangrijk is dat, wanneer ze gebruik maken van de gemeenschappelijke ruimtes, het geen probleem moet zijn als mensen geen behoefte aan contact hebben. Een bewoner zei hierover:

“Want er zit wel iets in onze omgangsvorm van ‘vind je het leuk dat...’ weet je. En dat we ook heel makkelijk als we bijvoorbeeld met z’n tweeën zitten en er komt iemand bij die vraagt, vind je het leuk als ik erbij kom zitten? Dat we dan zeggen nee want we zijn een bepaald soort gesprek aan het voeren.”

Deze vorm van communicatie kan, volgens beide hofjes, gecreëerd worden door een sociaal contract met elkaar af te spreken op de jaarlijkse ALV's.

Activiteiten

Het laatste aspect wat onder de gemeenschappelijke ruimtes valt, is het aspect activiteiten. Tijdens het onderzoek is het belang van activiteiten bevestigd omdat mensen het zien als een fijne manier om in contact te komen met andere bewoners. Uit het onderzoek blijkt dat voor bewoners die minder snel op andere bewoners afstappen, het belang van activiteiten onbetwistbaar is. De twee eerder gevonden punten zijn bevestigd tijdens het onderzoek. Het belang van het punt dat activiteiten op verschillende momenten van de dag plaatsvinden is onderstreept tijdens het onderzoek. Mede omdat bewoners die nog werken aangeven dat ze het jammer vonden dat ze niet bij activiteiten aanwezig konden zijn.

Naast de georganiseerde activiteiten benoemde bewoners duidelijk dat de spontane ontmoetingen ook essentieel zijn. Zo zei een bewoner:

“Zijn die spontane ontmoetingen waardevol? Ja, dat vind ik wel. Die vind ik heel waardevol. Dat zeg ik ook tegen iedereen buiten, dat is een van de mooie dingen van het hofje. Dat je elkaar zo maar ontmoet en dat je dingen kan delen met elkaar.”

Uit de observaties en de interviews blijkt dat de tuin veel van deze spontane ontmoetingen faciliteert. Ook spontane activiteiten zoals borrels worden erg gewaardeerd door de bewoners. Op moederdag dit jaar werd bijvoorbeeld spontaan een borrel georganiseerd door de niet-moeders in een van de hofjes. Het is wel cruciaal gebleken tijdens de interviews dat er een manier is dat deze spontane activiteiten gecommuniceerd kunnen worden doormiddel van een (digitaal) forum. Hierdoor kunnen andere bewoners op een laagdrempelige manier aansluiten. Dit is verder ook relevant voor huizen die niet naar binnen gericht zijn want, doormiddel van een digitaal forum, kan er ook naar hun gecommuniceerd worden dat een (spontane) activiteit gaande is.

Synthesetabel gemeenschappelijke ruimtes

Tabel 6: Synthesetabel van de bevindingen in de literatuur en de toevoegingen op basis van de bevindingen in de hofjes.

Aspecten	Bevindingen Literatuur	Relatie	Toevoegingen op basis van bevindingen hofjes
Locatie	Een centrale plek op minimale afstand		Bevestigd.
	Makkelijk bereikbaar	Toevoeging	Het helpt als mensen er doorheen moeten lopen, dan komen ze er vaker.
	Uitzicht op plekken waar activiteiten gebeuren	Toevoeging	Het helpt als mensen de gemeenschappelijke plek kunnen zien, als ze mensen daar zien worden ze eerder aangetrokken om er bij te gaan zitten.
Zichtbaarheid	Mensen moeten zich niet bekeken voelen	Contradictie	Privacy is hierbij een belangrijk punt, mensen willen wel andere zien en ontmoeten maar willen zich niet bekeken voelen.
Ruimte	Goede akoestiek		Bevestigd.
	Beschikbaarheid zitplekken	Contradictie	Wordt in de tuin minder gebruik van gemaakt als mensen een privé stuk met zitplekken hebben, gaan daar eerder zitten dan in de gem. tuin.
		Toevoeging	Sociaal contract: Mogelijkheid om aan te geven als mensen in de gemeenschappelijke ruimte zitten dat ze geen behoefte aan contact hebben.
	Niet delen met te veel mensen	Nuance	Dit hoefde niet noodzakelijk maar wel belangrijk dat het volledige hofje in de gemeenschappelijke ruimte past.
	Ruimte moet geschikt zijn voor verschillende functies	Toevoeging	Meubilair moet makkelijk verschuifbaar zijn.
	Huiselijk gevoel: natuurlijke elementen en gemeenschappelijke spullen	Toevoeging	Tuin moet uitnodigend zijn: schaduw, kleuren, bloemen/planten, bankjes, mensen.
Activiteiten	Gemeenschappelijke activiteit waarbij iedereen aanwezig kan zijn		Bevestigd.
	Verschillende momenten op de dag		Bevestigd.
		Toevoeging	Handig als mensen ergens (online) spontaan een activiteit kunnen aankondigen.
		Toevoeging	Naast activiteiten worden spontane ontmoetingen benoemd als belangrijke manier om mensen te ontmoeten, tuin word hier vaak voor genoemd.

Andere bevindingen

Naast de eerder besproken bevindingen zijn er ook bevindingen die niet onder de drie eerder genoemde categorieën vallen, maar wel van belang bleken te zijn tijdens de interviews. Tijdens bijna alle interviews zijn er zorgen geuit over de toekomst van de hofjes. Deze toekomst zorgen zijn op te delen in drie punten.

Ten eerste, er zijn zorgen over hoe het verder moet met de hofjes als de mobiliteit van de bewoners daalt. Op dit moment zijn beide hofjes zelf verantwoordelijk voor onder andere het onderhouden van de tuin. Echter, uitte de geïnterviewden zorgen of dit ook lukt als ze ouder zijn, en zo niet, wie dit moet gaan doen. Hierbij moet wel de kanttekening gezet worden dat deze zorgen minder spelen in Zutphen. Dit is vermoedelijk omdat er meer mensen wonen en de leeftijdsrange groter is dan in Wezep. Hierdoor is de kans kleiner dat de mobiliteit van (bijna) alle bewoners tegelijkertijd slechter wordt, waardoor er genoeg bewoners over blijven die wel in staat zijn om bijvoorbeeld de tuin te onderhouden.

Ten tweede, mantelzorg. In beide hofjes zijn meerdere geïnterviewde bewoners het eens dat later, wanneer de gezondheid van de bewoners achteruit gaat, het lastig is om thuiszorg te kunnen krijgen vanwege personeelstekorten. Hierom bestaan er zorgen over hoe ze alsnog de nodige zorg kunnen krijgen en of mantelzorg essentieel blijkt te zijn. Het probleem hiervan is dat bewoners onderling wel gewillig zijn om boodschappen te halen voor elkaar en andere vergelijkbare hulp, maar ze willen elkaar niet onder de douche zetten. Er lijkt dus een grens te zijn als het gaat om de vorm van mantelzorg maar waar in praktijk de grenzen van de onderlinge mantelzorg liggen, is nog onduidelijk.

Als laatste bestaan er zorgen over het overnemen van de huizen. Deze zorgen spelen minder in Zutphen omdat zij een contract hebben met Knarrenhof waarbij de huizen van mensen na verhuizen of overlijden terugverkocht moeten worden aan Knarrenhof. Knarrenhof zorgt vervolgens voor nieuwe bewoners. Echter zijn er wel zorgen over wie deze nieuwe bewoners zijn en of ze daadwerkelijk minimaal 55 jaar zijn. Deze zorgen zijn er mede omdat er nu een bewoner is van onder de 30 en het ook niet in de regels van Knarrenhof staat dat het huis bewoond moet worden die minimaal 55 jaar is.

In Wezep zijn deze toekomst zorgen groter omdat zij, bewust, geen VvE hebben. Hierdoor en vanwege de wetten, is het lastig om vast te stellen wie er in het huis komt nadat een bewoner is overleden. Als oplossing hebben ze een handleiding opgesteld voor nabestaanden om door te kunnen geven wat de voorkeur is voor nieuwe bewoners. Hiermee willen ze ervoor zorgen dat het huis niet wordt doorverkocht aan de hoogste bieder maar naar iemand die het doel van het hofje respecteert. Tegelijkertijd zijn ze er ook bewust van dat het kan zijn dat dit alsnog wel gebeurd of dat de kinderen van een echtpaar daar komen wonen. Het is een bewuste keuze dat ze geen VvE hebben en ze zijn zich dus wel bewust van deze mogelijke gevolgen, ondanks dat ze dit niet lijken te willen.

Conclusie

Dit onderzoek heeft zich gericht op hoe het fysieke ontwerp van ouderenhofjes helpt bij het bestrijden van ervaren sociale eenzaamheid onder ouderen. Door middel van het beantwoorden van de deelvragen kan er een antwoord opgesteld worden voor de hoofdvraag.

De eerste deelvraag ging over hoe informele interacties binnen ouderenhofjes bijdragen aan het bestrijden van ervaren sociale eenzaamheid. Uit het literatuuronderzoek is gebleken dat bij sociale eenzaamheid mensen een kleiner sociaal netwerk hebben dan ze willen hebben. Sociale interacties helpen om het sociale netwerk uit te breiden en daarbij de sociale eenzaamheid te verminderen. Wat hierbij wel van belang is, in het specifieke geval van ouderenhofjes, is dat het bouwproces van het ouderenhofje al invloed kan hebben op latere sociale interacties en daarmee de mogelijkheid om een groot genoeg sociaal netwerk op te bouwen. Frustraties en conflicten kunnen er bijvoorbeeld voor zorgen dat mensen later, wanneer ze samen in het hofje wonen, minder contact met elkaar hebben. Dit onderzoek wijst namelijk uit dat door middel van het bouwproces, mensen elkaar wel leren kennen, maar niet altijd op een fijne manier. Volgens de resultaten van dit onderzoek kan dit worden voorkomen door bijvoorbeeld ontwerprichtlijnen te hebben en bewustwording dat binnen grote groepen miscommunicatie kan ontstaan door het gebruik van (deel)besturen of commissies. Andere bevinden rondom het bouwproces kunnen gevonden worden in Tabel 4.

De tweede deelvraag ging over hoe het fysieke ontwerp van ouderenhofjes informele interacties stimuleert. Uit zowel het literatuuronderzoek als de verzamelde data blijkt dat het fysieke ontwerp kan bijdragen aan het stimuleren van sociale interacties. Meerdere bouwaspecten zijn hierbij van belang, zoals de posities van de garages binnen het hofje en, wanneer er een flat is, het balkon en de galerij aan dezelfde kant bevestigd zijn, zodat mensen elkaar vaker tegen kunnen komen. Verder is het belangrijk dat de huizen naar binnen gericht zijn (richting de centrale tuin) zodat mensen er bewust van zijn dat er een activiteit plaatsvindt en zodat ze zich meer onderdeel van het hofje voelen. Alle andere bevindingen omtrent het fysieke ontwerp kunnen gevonden worden in Tabel 5.

De laatste deelvraag ging over hoe de beschikbaarheid van gemeenschappelijke ruimtes bijdraagt aan de sociale interacties onder de bewoners. Gebaseerd op de eerdere literaire studies en de verzamelde data kan er geconcludeerd worden dat de beschikbaarheid van gemeenschappelijke ruimtes, sociale interacties bevordert. Vergelijkbaar met het fysieke algemeen ontwerp moeten de gemeenschappelijke ruimtes voldoen aan verschillende bouwaspecten, zoals de akoestiek in de gemeenschappelijke binnenruimtes. Wanneer deze slecht is kunnen ouderen moeite hebben om elkaar te verstaan en gesprekken te volgen. Dit kan er toe leiden dat ouderen niet meer naar de ruimte komen en daardoor minder sociale interacties hebben. Een ander belangrijk punt dat gevonden is, is dat het hofje gebouwd moet zijn op een manier waarbij mensen gestimuleerd worden om vaak door de tuin heen te lopen waardoor ze vaak andere bewoners spontaan ontmoeten. Dit kan gedaan worden door één gemeenschappelijk in- en uitgang te hebben en geen garages aan huis. De andere bevindingen rondom de gemeenschappelijke ruimtes zijn te vinden in Tabel 6.

Kijkend naar de hoofdvraag kan er geconcludeerd worden dat het fysieke ontwerp op verschillende bouwaspecten van invloed is op mogelijke sociale interacties tussen de bewoners en daarmee de ervaren sociale eenzaamheid. De bouw aspecten van het fysieke ontwerp die zijn gevonden in de literatuur en aangevuld met de gevonden aspecten, in Tabel 5 en 6, kunnen bijdragen maar kunnen ook de mogelijkheden tot sociale interacties beperken. Een huiselijk gevoel in de gemeenschappelijke binnenruimte kan mensen naar de ruimte toe lokken maar kan ook mensen weghouden. Het literatuur (en het conceptueel model) waren erg compleet omdat, op een paar punten na, alle eerder gevonden aspecten van de literatuur ook gevonden zijn in dit onderzoek. Echter er zijn ook extra punten gevonden die niet onderdeel waren van het theoretische kader. Zo is het duidelijk geworden tijdens het onderzoek dat naast fysiek ontwerp een sociaal contract tussen de bewoners ook belangrijk is om frustraties te voorkomen. Verder laat dit onderzoek zien dat de financiële daadkrachtigheid van bewoners meegenomen moet worden omdat het invloed kan hebben op wat er gerealiseerd kan worden in de gemeenschappelijke ruimtes.

Dit onderzoek is gedaan door middel van observaties en interviews bij twee hofjes. Door lopende interviews te gebruiken werd het duidelijk hoe mensen gebruik maken van hun leefomgeving en konden hun ervaringen en meningen meegenomen worden. Hierdoor werd benadrukt waarom bepaalde fysieke aspecten invloed hebben op de sociale interacties van bewoners.

Deze bevindingen werden aangevuld met observaties. Het voordeel van beide onderzoeksmethodes gebruiken is dat mensen vaak vergeten waar en op welke manier de kleine informele interacties gebeuren terwijl deze wel helpen tegen sociale eenzaamheid. Door observaties te gebruiken werd het duidelijk waar deze plaatsvonden en in welke omstandigheden, waardoor ze meegenomen konden worden in het onderzoek.

Ondanks dat de intentie van dit onderzoek was om meer ouderenhofjes te onderzoeken was dit niet mogelijk binnen het tijdsaspect. Dit betekent dat de onderzoekssample klein is. Echter, combineert dit onderzoek eerder gevonden bouwproces en -aspecten. Vervolgens zijn deze getest in de hofjes en veel van de eerder gevonden aspecten, zoals de aspecten van Williams (2005) zijn opnieuw gevonden in dit onderzoek. Bovendien zijn er aanvullingen, nuances, contradicties, specificaties en voorwaardes gevonden voor de eerder gevonden aspecten. Hierdoor is de limitatie van het hebben van een kleine sample geminimaliseerd en is het onderzoek bruikbaar voor verder wetenschappelijk onderzoek.

Vervolgonderzoek zou gedaan kunnen worden door de gevonden bouwproces en -aspecten verder te testen in andere hofjes. Specifiek bij hofjes met bewoners die meer verschillende sociaal-economische achtergronden hebben en waarbij huurwoningen onderdeel zijn van het hofje. Dit is belangrijk om mee te nemen in vervolgonderzoek omdat tijdens dit onderzoek duidelijk werd dat vanwege beperkte financiële middelen sommige bouwaspecten beïnvloed zijn. In Zutphen bijvoorbeeld wilden de bewoners graag een uitgebreidere keuken, maar dit was niet mogelijk vanwege de beperkte financiële middelen. Door dit te onderzoeken zou er meer duidelijkheid kunnen komen hoe groepen kunnen omgaan met dit soort problemen en wat de gevolgen zijn van bepaalde bouw keuzes, door beperkte financiële middelen, op de sociale interacties van de bewoners.

Verder zijn er, zoals geschreven in de verdere bevindingen paragraaf in de onderzoeksresultaten, veel zorgen in beide hofjes over de toekomst. Omdat deze hofjes, en de meeste ouderenhofjes in Nederland, recent zijn gebouwd is het lastig om nu antwoord te geven over deze toekomst vragen. Echter zou het interessant zijn om in de toekomst terug te komen bij de ouderenhofjes en kijken of er antwoorden te vinden zijn op de huidige zorgen. Door dit onderzoek uit te voeren zou er duidelijkheid kunnen komen hoe de overgang van huizen gaat, welke afspraken er gemaakt zijn over mantelzorg en hoe ze omgaan met de verminderde mobiliteit van ouderen en of deze toekomst zorgen invloed hebben op de sociale interacties van de bewoners.

Concluderend zijn er op dit moment al veel ouderen in Nederland die last hebben van sociale eenzaamheid. En, gecombineerd met de vergrijzing van Nederland, lijkt deze sociale eenzaamheid te groeien. Echter kunnen ouderenhofjes hier een oplossing voor bieden. Voor de onderlinge sociale interacties zou het wel bevorderlijk zijn als de eerder genoemde bouwproces en -aspecten meegenomen en toegepast worden. Daarmee zouden sociale interacties aangemoedigd worden en daarmee zou de sociale eenzaamheid onder ouderen verkleind worden. Hier kan ook een rol voor gemeenten, aannemers en/of huidige bewoners van ouderenhofjes liggen door toekomstige bewoners te begeleiden en door kennis en ervaringen van huidige ouderenhofjes te delen. Daardoor kunnen onderdelen van het bouwproces en het fysieke ontwerp aangepast worden zodat deze fouten niet herhaald worden. Hierdoor kunnen ouderenhofjes tot een groter succes gemaakt worden.

Referentielijst

- Arsenijevic, J., & Groot, W. (2018). Does household help prevent loneliness among the elderly? An evaluation of a policy reform in the Netherlands. *BMC public health*, 18, 1-8.
- Bakker, P. (2019). LVCW wordt "Vereniging Gemeenschappelijk Wonen". *geWOON ANDERS*, 41(134), 2.
- Bamford, G. (2004). Living together on one's own': Cohousing for older people-an example from Denmark and The Netherlands. In *Proceedings from Queensland Shelter Housing Conference, Gold Coast, Queensland* (pp. 15-17).
- Bandara, W. D., Rathnayake, R., Mahanama, P. K. S., & Wickramaarachchi, N. (2020). An investigation on community spaces in condominiums and their impact on social interactions among apartment dwellers concerning the city of Colombo. *Social Sciences & Humanities Open*, 2(1), 100043.
- Barros, P., Fat, L. N., Garcia, L. M., Slovic, A. D., Thomopoulos, N., de Sa, T. H., ... & Mindell, J. S. (2019). Social consequences and mental health outcomes of living in high-rise residential buildings and the influence of planning, urban design and architectural decisions: A systematic review. *Cities*, 93, 263-272.
- Baum, F., & Palmer, C. (2002). 'Opportunity structures': urban landscape, social capital and health promotion in Australia. *Health promotion international*, 17(4), 351-361.
- Van den Berg, P., Kemperman, A., De Kleijn, B., & Borgers, A. (2016). Ageing and loneliness: The role of mobility and the built environment. *Travel Behaviour and Society*, 5, 48-55.
- van den Berg, P., Sanders, J., Maussen, S., & Kemperman, A. (2021). Collective self-build for senior friendly communities. Studying the effects on social cohesion, social satisfaction and loneliness. *Housing Studies*, 38(7), 1323-1341.
- van den Berg, P., van der Wielen, K., Maussen, S., & Arentze, T. (2021). A path analysis of factors influencing social cohesion and neighbor support in collective self-build housing. The importance of getting to know future neighbors. *Journal of Housing and the Built Environment*, 1-25.
- Bower, M., Buckle, C., Rugel, E., Donohoe-Bales, A., McGrath, L., Gournay, K., Barrett, E., Phibbs, P., & Teesson, M. (2021). 'Trapped', 'anxious' and 'traumatised': COVID-19 intensified the impact of housing inequality on Australians' mental health. *International Journal of Housing Policy*, 23(2), 260-291.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020). Hoe eenzaam voelen we ons? Nederland in cijfers. Geraadpleegd op 26 februari 2024 van <https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2020/hoe-eeenzaam-voelen-we-ons/>.
- Dahlberg, L., McKee, K. J., Lennartsson, C., & Rehnberg, J. (2022). A social exclusion perspective on loneliness in older adults in the Nordic countries. *European Journal of Ageing*, 19(2), 175-188. <https://doi.org/10.1007/s10433-022-00692-4>
- Dijkman, M. (2017). Collectief wonen voor senioren heeft de toekomst. *Geron*, 19, 61-64.
- Domènech-Abella, J., Mundó, J., Leonardi, M., Chatterji, S., Tobiasz-Adamczyk, B., Koskinen, S., Ayuso-Mateos, J. L., Haro, J. M., & Olaya, B. (2020). Loneliness and depression among older European adults: The role of perceived neighborhood built environment. *Health and Place*, 62, 102280. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2019.102280>
- Domènech-Abella, J., Switsers, L., Mundó, J., Dierckx, E., Dury, S., & De Donder, L. (2021). The association between perceived social and physical environment and mental health among older adults: mediating effects of loneliness. *Aging and Mental Health*, 25(5), 962-968. <https://doi.org/10.1080/13607863.2020.1727853>
- Dykstra, P. A. (2009). Older adult loneliness: myths and realities. *European journal of ageing*, 6, 91-100.

- Easthope, H., & Judd, S. (2010). *Living well in greater density*. Shelter NSW.
- van Elewout, R. (2021) *Zoektocht naar locatie voor Knarrenhof in Krimpen: vrij en veilig samenwonen voor ouderen*, *AD Nieuws*. Geraadpleegd op 3 maart 2024 van <https://www.ad.nl/rotterdam/zoektocht-naar-locatie-voor-knarrenhof-in-krimpen-vrij-en-veilig-samenwonen-voor-ouderen~a2ac9b39/>
- Finlay, J. M., & Kobayashi, L. C. (2018). Social isolation and loneliness in later life: A parallel convergent mixed-methods case study of older adults and their residential contexts in the Minneapolis metropolitan area, USA. *Social Science and Medicine*, 208, 25–33. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2018.05.010>
- Foster, S., Giles-Corti, B., & Knuiman, M. (2010). Neighbourhood design and fear of crime: A social-ecological examination of the correlates of residents' fear in new suburban housing developments. *Health & Place*, 16(6), 1156–1165.
- Foth, M., & Sanders, P. (2005). Social networks in inner-city apartment complexes and the implications for the residential architecture of public space. *Digital Cities: the augmented public space*, 33-43.
- Glass, A. P. (2020). Sense of community, loneliness, and satisfaction in five elder cohousing neighborhoods. *Journal of Women & Aging*, 32(1), 3-27.
- Hennink, M., Hutter, I., and Bailey, A (2020). *Qualitative Research Methods*, 2nd edition. Sage publishing.
- Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., & Layton, J. B. (2010). Social relationships and mortality risk: a meta-analytic review. *PLoS medicine*, 7(7).
- Hudson, J., Scanlon, K., Udagawa, C., Arrigoitia, M. F., Ferreri, M., & West, K. (2021). 'A Slow Build-Up of a History of Kindness': Exploring the Potential of Community-Led Housing in Alleviating Loneliness. *Sustainability*, 13(20), 11323.
- de Jong Gierveld, J. (1998). A review of loneliness: concept and definitions, determinants and consequences. *Reviews in clinical gerontology*, 8(1), 73-80.
- Kearns, A., Whitley, E., Mason, P., & Bond, L. (2012). 'Living the high life'? Residential, social and psychosocial outcomes for high-rise occupants in a deprived context. *Housing Studies*, 27(1), 97-126.
- Kearns, A., Whitley, E., Tannahill, C., & Ellaway, A. (2015). 'Lonesome town'? Is loneliness associated with the residential environment, including housing and neighborhood factors?. *Journal of community psychology*, 43(7), 849-867.
- Kleeman, A., Giles-Corti, B., Gunn, L., Hooper, P., & Foster, S. (2023). The impact of the design and quality of communal areas in apartment buildings on residents' neighbouring and loneliness. *Cities*, 133, 104126.
- Knarrenhof (z.d.) *Waarom?* Geraadpleegd op 23 november 2023 van <https://knarrenhof.nl/waarom/>.
- Mao, S., Lou, V. W. Q., & Lu, N. (2022). Perceptions of neighborhood environment and loneliness among older Chinese adults: the mediator role of cognitive and structural social capital. *Aging and Mental Health*, 27(3), 595-603. <https://doi.org/10.1080/13607863.2022.2053500>
- Marcus, C. C. (2000). Site planning, building design and a sense of community: An analysis of six cohousing schemes in Denmark, Sweden, and the Netherlands. *Journal of Architectural and Planning Research*, 146-163.
- Morris, A., Mitchell, E., Wilson, S., Ramia, G., & Hastings, C. (2022). Loneliness within the home among international students in the private rental sector in Sydney and Melbourne. *Urban policy and research*, 40(1), 67-81.
- Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982). *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*.

- Rijksoverheid (n.d.) 900.000 nieuwe woningen om aan groeiende vraag te voldoen. Geraadpleegd op 23 november 2023 van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/volkshuisvesting/nieuwe-woningen>.
- Schmid, S. (2019). *A History of Collective Living: Models of Shared Living*. Birkhäuser.
- Tyvimaa, T. (2011). Social and physical environments in senior communities: The Finnish experience. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 4(3), 197-209.
- Verbunt, M. (2020) *Groot enthousiasme voor wonen in 'hofjes': 'Langer zelfstandig wonen én gaat eenzaamheid tegen'*, *AD Nieuws*. Geraadpleegd op 3 maart 2024 van https://www.ad.nl/hoeksche-waard/groot-enthousiasme-voor-wonen-in-hofjes-langer-zelfstandig-wonen-en-gaat-eeenzaamheid-tegen~acf4881a/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F&cb=129c39d7444e72bcdb06a45cdf3bbc7c&auth_rd=1.
- de Vos, E., & Spoomans, L. (2022). Collective housing in Belgium and the Netherlands: A comparative analysis. *Urban Planning*, 7(1), 336-348.
- Wang, J., Mann, F., Lloyd-Evans, B., Ma, R., & Johnson, S. (2018). Associations between loneliness and perceived social support and outcomes of mental health problems: a systematic review. *BMC psychiatry*, 18(1), 1-16.
- Wee, L., Tsang, T. Y. Y., Yi, H., Toh, S. A., Lee, G. L., Yee, J., Lee, S., Oen, K., & Koh, G. C. H. (2019). Loneliness amongst low-socioeconomic status elderly Singaporeans and its association with perceptions of the neighbourhood environment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(6), 967. <https://doi.org/10.3390/ijerph16060967>
- Weiss, R. (1975). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. MIT press.
- Williams, J. (2005). Designing neighbourhoods for social interaction: The case of cohousing. *Journal of Urban design*, 10(2), 195-227.
- Winter, de, P. (2017). Nieuwe woonvorm is passen en meten. *Skipr*, 10(11), 10-15.
- Yu, R., Cheung, O., Lau, K., & Woo, J. (2017). Associations between perceived neighborhood walkability and walking time, wellbeing, and loneliness in community-dwelling older Chinese people in Hong Kong. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(10), 1199. <https://doi.org/10.3390/ijerph14101199>
- Yu, X., Yang, J., Yin, Z., Jiang, W., & Zhang, D. (2021). Loneliness mediates the relationships between perceived neighborhood characteristics and cognition in middle-aged and older adults. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 36(12), 1858–1866. <https://doi.org/10.1002/gps.5595>
- van Zoelen, B. (2017) *Senioren willen er massaal wonen, maar waar moet het Knarrenhof komen? Het Parool*. Geraadpleegd op 3 maart 2024 van <https://www.parool.nl/nieuws/senioren-willen-er-massaal-wonen-maar-waar-moet-het-knarrenhof-komen~ba12ba33/?referrer=https://www.google.com/>

Bijlagen

Bijlage 1 - Algemene vragen

Deze vragen zijn vooraf gesteld aan de contactpersonen om een beeld van het hofje te krijgen.

- Met hoeveel mensen woont u hier?
- Voor welke leeftijdsgroep is het hofje bedoeld?
- Hoe oud zijn ongeveer de mensen die hier wonen?
- Wanneer is het hofje gebouwd/het bouwproces gestart?
- Hebben instanties of de gemeente geholpen bij het bouwproces?
- Welke gemeenschappelijke ruimtes zijn er?
  - *[Als er een binnenruimte is] Wanneer is deze toegankelijk/open voor de bewoners?*
- Hebben jullie gezamenlijke activiteiten zoals wekelijks eten?

Bijlage 2 - Interview guide

Algemene vragen voor het contactpersoon, deze zijn gevraagd voordat de observaties en interviews zijn gedaan voor achtergrondinformatie

Welkom tekst

Ten eerste, bedankt voor de deelname aan dit interview!

Dit onderzoek gaat over hoe het fysieke ontwerp van deze collectieve woonvorm invloed heeft op gevoelens van eenzaamheid. De vragen die ik ga stellen gaan vooral over hoe u gebruik maakt van de ruimtes en waar en op welke manier u andere mensen ontmoet. Tijdens het interviewen, neem vooral de tijd om te antwoorden en er zijn geen juiste of verkeerde antwoorden. Ik ben namelijk geïnteresseerd in uw mening en ervaringen. Hiernaast, mocht u het interview willen onderbreken of beëindigen, aarzel niet om me dit te laten weten. Als laatste, als er tijdens het interview vragen worden gesteld wat niet duidelijk is of onbekende termen gebruikt worden, vraag gerust om uitleg of meer duidelijkheid.

Voordat we verder gaan, mag ik nog een keer bevestigen dat het geen probleem is dat ik het interview opneem? [als ze ja zeggen] Top, dan gaan we beginnen.

Controle/pre-wandel vragen

- Hoe lang woont u hier?
- Woont u samen? *Met wie?*
- Vragen over beperking/slechte mobiliteit.
- Hoe goed kent u uw burens? *Wat voor contact*
- Heeft u ze tijdens het bouwproces leren kennen?
  - *Hoe ging het bouwproces?*
  - *Had het bouwproces invloed hierop?*

Vragen gemeenschappelijke ruimtes

- Hoe vaak maakt u gebruik van deze ruimte?
- Wat trekt u naar deze ruimte?
  - *Druk of rustig?*
  - *Waarom bent u hier graag?*
  - *Waar ontmoet u andere bewoners in deze ruimte?*
- Op welke manier maakt u graag gebruik van deze ruimte?
  - *Met wie brengt u graag tijd hier door?*
  - *Wat doet u graag in deze ruimte? Kletsen, activiteiten (wat voor)*
- Door tijd hier door te brengen, heeft u het gevoel dat uw onderlinge relaties met de andere bewoners beter wordt?
  - *Nieuwe vriendschappen*
  - *Aangetrokken door andere die de ruimte gebruiken of daar zijn*
- Heeft u wel eens spontane ontmoetingen in deze ruimte?
  - *Zo ja, hoe vaak, waar en hoe?*
  - *Zo nee, hoe komt dat volgens u?*
- Wat trekt er minder aan deze ruimte?
  - *Waarom bent u minder graag hier?*
  - *Als u wat zou veranderen in deze ruimte, wat zou dat zijn?*

Algemeen ontwerp

- [Als het hofje ook gangen of een galerij heeft]
  - Komt u hier graag?
    - *Waarom wel/niet?*
  - Ontmoet u wel eens mensen hier?
    - [Als er mogelijkheden zijn om te gaan zitten] gaat u hier wel eens zitten?
- Waar ontmoet u het vaakst uw burens in het hofje?
- Waar heeft u de voorkeur om uw burens te ontmoeten in het hofje?
- Als u iets zou mogen veranderen aan het hofje, wat zou dat zijn?

Dit was het einde van de vragen. Ben ik volgens u nog iets vergeten te vragen of wilt u nog iets kwijt?

[Nee, of klaar met aanvullingen? Dan bedanken voor het interview, etc. afsluiten.]

Bijlage 3 - Informatieformulier

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Master scriptie Society, Sustainability and Planning
Scriptiebegeleider: dr. W.S. Rauws

rijksuniversiteit
groningen

Informatieformulier scriptieonderzoek

Voor de Master Society, Sustainability and Planning onderzoek ik hoe het fysieke ontwerp van hofjes invloed heeft op de ervaren eenzaamheid. Om dit onderzoek uit te voeren zal ik 2 dagdelen observaties uitvoeren in de gemeenschappelijke ruimtes. Hiernaast zal ik een paar 'lopende interviews' doen.

Wat houdt meedoen in het onderzoek in?

Mee doen aan het onderzoek houdt in dat u een lopend interview doet, waarbij ik een paar vragen aan u stel, terwijl wij rondlopen in de gemeenschappelijke ruimtes. Mocht dit niet mogelijk zijn, dan is een zittend interview natuurlijk ook mogelijk. U hoeft zich niet voor te bereiden voorafgaand aan het interview. Mocht u interesse hebben om mee te doen, kunt u mij aanspreken of contacteren door middel van de contactgegevens onderaan het formulier.

Hoe wordt met de informatie omgegaan?

De informatie die u mij verstrekt, zal alleen worden gebruikt voor het doel van dit onderzoeksproject en zal niet worden gedeeld met derden. Bij de observaties zal geen persoonlijke gegevens genoteerd worden en bij de interviews zullen alle persoonlijke identificatiegegevens worden verwijderd. Hierdoor zal u niet geïdentificeerd kunnen worden op basis van uw antwoorden. Verder zullen de gegevens die ik verzamel, samen met de audio-opname van het interview, veilig worden opgeslagen.

Vragen? Stel ze gerust!

Contact informatie

Naam: Marieke Hutzezon
Mail: m.hutzezon@student.rug.nl
Telefoonnummer: 06-39059083

Bijlage 4 - Toestemmingsformulier

Er zijn twee toestemmingsformulieren gebruikt omdat sommige geïnterviewde bewoners hadden aangegeven dat ze niet wilden dat het interview opgenomen werd.

Toestemmingsformulier voor deelnemers met de audio-opname

Toestemmingsformulier

Onderzoeksvraag: *Hoe beïnvloedt het fysieke ontwerp van ouderenhofjes de ervaren eenzaamheid van ouderen?*

In te vullen door de deelnemer:

Naam van de deelnemer: _____

Ik begrijp:

- Dat ik anoniem blijf tijdens het onderzoek en alle informatie die ik geef geanonimiseerd wordt.
- Dat alle informatie die ik geef alleen voor dit onderzoek gebruikt wordt.
- Dat ik op elk moment het interview mag beëindigen en mag stoppen met het onderzoek. Hier hoeft ik geen reden voor te geven.
- Dat ik op elk moment mag weigeren om antwoord te geven op een vraag zonder reden en zonder gevolgen.
- Dat het onderzoek wordt opgenomen.

Na het lezen van deze punten, stem ik ermee in om deel te nemen aan het onderzoek:
Ja/Nee

Datum: _____

Handtekening: _____

In te vullen door de onderzoeker:

Ik verklaar:

- Dat ik de deelnemer voldoende heb geïnformeerd voordat het interview begint en dat eventuele vragen tijdens en na het interview beantwoord zullen worden.
- Dat de deelnemer anoniem zal blijven.
- Dat als er iets veranderd in het onderzoek waar de deelnemer vanaf moet weten, ik de deelnemer dit zal laten weten.

Datum: _____

Handtekening: _____

Toestemmingsformulier voor deelnemers zonder de audio-opname

Toestemmingsformulier

Onderzoeksvraag: *Hoe beïnvloedt het fysieke ontwerp van ouderenhofjes de ervaren eenzaamheid van ouderen?*

In te vullen door de deelnemer:

Naam van de deelnemer: _____

Ik begrijp:

- Dat ik anoniem blijf tijdens het onderzoek en alle informatie die ik geef geanonimiseerd wordt.
- Dat alle informatie die ik geef alleen voor dit onderzoek gebruikt wordt.
- Dat ik op elk moment het interview mag beëindigen en mag stoppen met het onderzoek. Hier hoeft ik geen reden voor te geven.
- Dat ik op elk moment mag weigeren om antwoord te geven op een vraag zonder reden en zonder gevolgen.

Na het lezen van deze punten, stem ik ermee in om deel te nemen aan het onderzoek:
Ja/Nee

Datum: _____

Handtekening: _____

In te vullen door de onderzoeker:

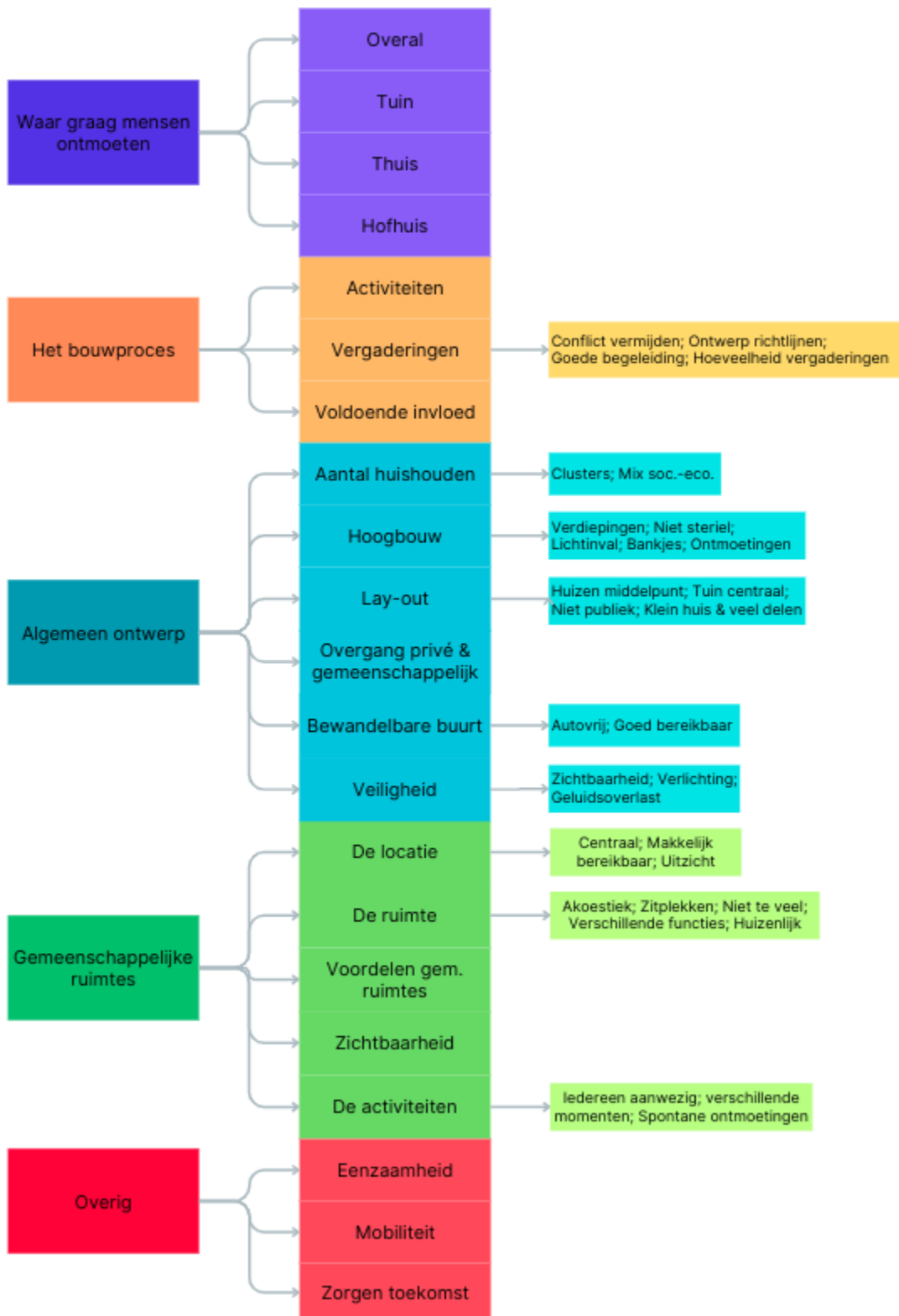
Ik verklaar:

- Dat ik de deelnemer voldoende heb geïnformeerd voordat het interview begint en dat eventuele vragen tijdens en na het interview beantwoord zullen worden.
- Dat de deelnemer anoniem zal blijven.
- Dat als er iets veranderd in het onderzoek waar de deelnemer vanaf moet weten, ik de deelnemer dit zal laten weten.

Datum: _____

Handtekening: _____

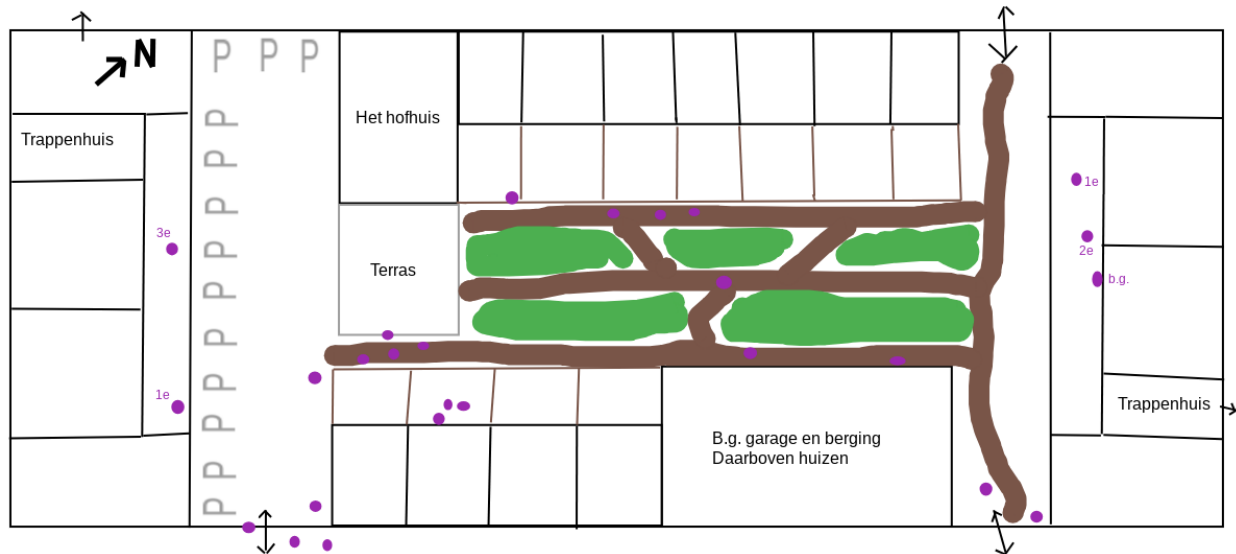
Bijlage 5 - Coderingsboom

Bijlage 6 - Observaties

Observaties 1

Observatie is gedaan in het Hof van Zutphen op een doordeweekse dag tussen 9:00 en 13:00 uur.

Observaties:

1. Bewoner praat met tuinman, loopt van huis naar garage.
2. Buren begroeten elkaar. 1 werkt in de privé tuin, de ander loopt weg uit.
3. Bewoner komt terug van boodschappen halen, de andere bewoner fietst weg, groeten elkaar.
4. Bewoner praat met iemand kort buiten het hek. Niet zeker of de andere persoon ook een bewoner is. De bewoner loopt daarna door naar het station.
5. Bewoner komt vertellen dat diegene heeft gesproken met twee andere bewoners net buiten de poort van het hofje. Allebei de ontmoetingen waren korte gesprekjes.
6. Bewoner komt vertellen dat diegene heeft gesproken met twee andere bewoners net buiten de poort van het hofje. Allebei de ontmoetingen waren korte gesprekjes.
7. Bewoner hangt de was op, op het balkon/galerij. Praat met partner en begroet een bewoner beneden die weg fietst. Dit is op de eerste verdieping.
8. Op de begane grond. De bewoner kijkt bij een andere bewoner naar binnen/belt aan. Wacht even en loopt weer weg naar eigen huis.
9. Op de tweede verdieping. Bewoner geeft bloemen water en zwaait naar een andere bewoner op de galerij. De andere bewoner was ook wat aan het buiten zetten.
10. Bewoner loopt door de tuin. Stopt vaak en kijkt naar spullen van de tuinmannen. Begroet tijdens het lopen ook een andere bewoner die in de woonkamer zit van een grondgebonden huis. Haalt uiteindelijk de fiets op en verlaat de tuin.
11. Ik kan de stemmen horen echoën van bewoners, dus het lijkt alsof mensen aan het praten zijn bij het verlaten/binnenkomen van het hofje/flat. Dit gebeurd buiten mijn gezichtsveld en was ik niet op tijd daar om nog bewoners te kunnen zien.

12. Buurman gaat bij buurman op bezoek. Lijkt afgesproken want de buurman zwaait één keer en loopt zo naar binnen.
13. Man loopt rond door de tuin en groet mij. Kort zegt hij dat hij hier had willen wonen maar dat 'is het niet geworden', geeft ook aan dat hij hier niet mag komen maar even wilde rondkijken (hek staat open dus daardoor binnen gekomen). Praat daarna met bewoners, eerst één bewoner die bij het huis staat en naar buiten loopt, daarna komt de partner van de bewoner er bij staan. De partner was eerder uit het huis gelopen en komt nu vanaf de garage terug naar het huis.
14. Als het koppel klaar is met de man die niet van het hofje is, lopen ze door naar de buurman. Ze hebben een presentje bij. Lijkt ook een gepland bezoek te zijn.
15. Tijdens dit alles kan ik weer stemmen horen bij de andere poort. Zag eerder ook iemand op de galerij van de flat, waarschijnlijk dezelfde persoon.
16. Laatste buur van het rijtje grondgebonden huizen komt naar buiten en gaat bij de buurman op bezoek. Gaat zonder kloppen of iets naar binnen. Zegt onderweg hoi tegen mij.
17. Twee bewoners kletsen op de galerij. Druk aan het wijzen naar de tuin of iets anders. Misschien over de tuinmannen aan het praten. Lopen samen weg. Komen niet meer langs dus ze zijn weggegaan via de ingang/uitgang van het B gebouw richting de weg.
18. Bewoner loopt met tas uit huis en maakt kort praatje met de tuinmensen. Loopt daarna door naar de garage.
19. Bewoners zeggen kort gedag bij binnenkomst en verlaten van en naar gebouw B.
20. De bewoner loopt vanaf het grondgebonden huis met omweg naar de garage. Doet deze om weg om bij tuinman te kijken. De bewoner kijkt onderweg veel naar binnen bij de andere grondgebonden huizen van het rijtje. Groet ook één persoon die binnen zit. Komt later terug uit de garage met spullen en groet de tuinman onderweg terug naar huis. Stopt kort daarna met activiteit in eigen tuin en loopt naar de tuinmannen en gaat een gesprek met ze aan.
21. Ik vraag iets aan de bewoner en de bewoner legt het antwoord uit. Ondertussen komt een andere bewoner vanuit de garage langs en begroet ons. De eerste bewoner zegt dat het vaak rustig is in de tuin als er geen activiteiten zijn (andere bewoners zeggen soort gelijke dingen op andere momenten). De eerste bewoner verlaat later het hofje via het grote hek het hofje en komt weer terug via een ander hek.
22. Op de eerste verdieping. De bewoner loopt naar een ander appartement op de verdieping, belt hier aan en kijkt naar binnen via een raam. Lijkt geen reactie te zijn en de bewoner loopt door. Kijkt nog even vanaf het balkon naar de tuinmannen in de tuin.
23. Bewoners klaar die bij hun buurman op bezoek zijn. Een bewoner komt met mij kletsen, ondertussen kijken twee andere bewoners naar werkzaamheden buiten het hofje. Later lopen deze twee bewoners naar een andere bewoner die in de tuin bezig is.
24. Bewoner die in de tuin bezig is haalt gereedschappen in de garage en begroet een andere bewoner die uit de garage komt.
25. Een bewoner komt met mij kletsen en gaat daarna met de bewoner die net spullen uit de garage heeft gehaald verder praten.
26. De bewoner die eerst met mij praatte, loopt door en gaat praten met de tuinman. Hierna loopt de bewoner verder naar huis.

Andere observaties van o.a. de dag ervoor

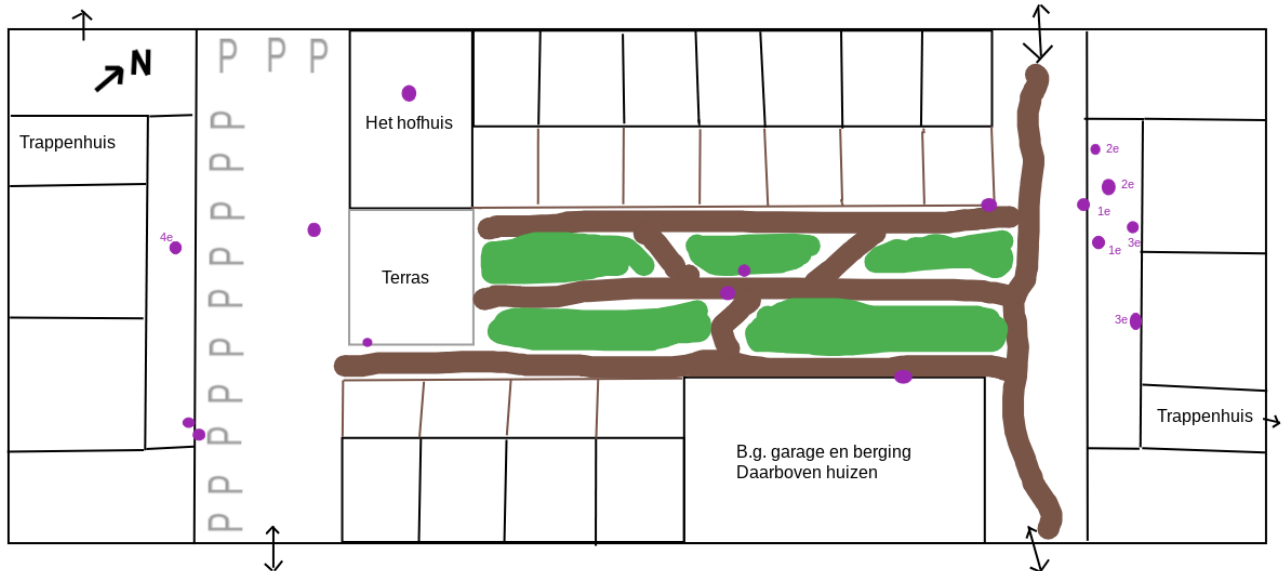
1. Op de eerste verdieping, buren die korte praatjes maken op de galerij.
2. Bewoner staat te kijken naar mannen die in de tuin bezig zijn, andere bewoner komt er bij staan en de twee bewoners maken een praatje. Kijken samen een tijdje. Dit was op meerdere etages gaande.
3. Bewoner was aan het tuinieren in de gemeenschappelijke tuin. Meerdere bewoners kwamen langs om even te kletsen. Soms alleen groeten, andere ook een praatje.
4. Op de tweede verdieping lopen partners weg terwijl ze kletsen.
5. Bewoner zit te zonnen/buiten op de galerij in de zon i.p.v. het balkon aan de andere kant van het gebouw. Op de vierde verdieping.

Overige notities

- Het is erg goed weer vandaag, rond 10.30 uur is het al te warm om in de zon te zitten.
- Veel bewoners wandelen of fietsen, gaan even naar de supermarkt, komen terug met boodschappen.
- Gaan ook de nodige mensen weg om te fietsen of iets op de fiets te doen.
- Bewoners van de flats lijken vooral hun 'voordeur' te gebruiken, niet de grote poort. Poort wordt wel gebruikt, zeker door bewoners die hun fiets meenemen. Daarnaast gebruiken de bewoners die in de grondgebonden huizen wonen gaan er wel vaak doorheen, zeker als ze op weg naar hun fiets of auto zijn.
- Niet onlogisch dat mensen vanuit één gebouw elkaar beter kennen want ze komen elkaar vaker tegen bij hun gedeelde 'voordeur' bijvoorbeeld.
- Die bewoners van grondgebonden huizen lijken ook vaak hun achterdeur te gebruiken i.p.v. de voordeur aan de straatkant. Zeker voor de mensen die niet aan de kant van het station/stad wonen. Waarschijnlijk gaan ze door de tuin omdat dat de kortste route is naar buiten. Ook moeten ze waarschijnlijk vaak door de tuin om bij hun spullen in de garage te komen zoals hun fiets en auto.

Observaties 2

Observatie is gedaan in het Hof van Zutphen op een doordeweekse dag tussen 10:00 en 14:00 uur. Origineel was de observatie later op de dag gepland maar vanwege hevige regen en onweer is de observatie vervroegd.

Observaties:

1. Bewoner loopt op galerij om even te kijken bij een buur, loopt daarna weer terug naar huis.
2. Bewoner loopt uit huis en ontmoet andere bewoner, lopen vervolgens samen kletsend weg. Ze komen later samen uit de flat. De ene bewoner gaat naar de garage en de ander naar het koffiemoment.
3. Bewoner komt vanaf de grote poort en loopt met huisdieren langs het koffiemoment. De bewoner begroet de andere bewoners die op het koffiemoment aanwezig zijn (deze zitten op het terras voor het hofhuis). De bewoner met de dieren loopt verder en gaat de flat binnen, de bewoner komt er dus niet bij zitten.
4. Bewoner werkt aan tuin en maakt een praatje met een bewoner die weg gaat met de fiets. De bewoner met de fiets komt uit de garage/opslagboxen van de flat.
5. Op de eerste verdieping. Bewoner komt uit huis en staat even te kijken. Kletst vervolgens omlaag met een bewoner die in de tuin bezig is.
6. Bewoner is in de tuin bezig, een andere bewoner loopt er langs (naar huis?) en ze maken een praatje.
7. Bewoner komt terug in het hofje en gaat via de brandtrap naar boven. Maakt onderweg een praatje met een andere bewoner die in de tuin bezig is.
8. Bewoner komt uit het huis en zwaait naar de bewoners die op het terras zitten voor het koffiemoment. Er wordt druk terug teruggezwaaid en de bewoner gaat het trappenhuis binnen.
9. De bewoner die zwaait, komt uit het trappenhuis en stopt bij een bewoner die met de tuin bezig is om een praatje te maken. Daarna gaat de bewoner verder met tuinieren en sluit de zwaaiende bewoner zich aan bij het koffiemoment.

10. Bewoner begroet een andere bewoner die langs komt lopen. Beetje onduidelijk te zien wat die eerste bewoner aan het doen is op de galerij. De andere bewoner is onderweg naar huis.
11. Bewoner loopt weg van het koffiemoment naar huis en maakt onderweg een praatje met een andere bewoner. De tweede bewoner is in de tuin aan het werk. Ze lijken over de tuin te praten en wijzen daar ook druk naar in het gesprek.
12. Een bewoner is bezig in de privé tuin en een andere bewoner is bezig in de gezamenlijke tuin. Ze maken ondertussen een praatje.
13. De bewoner die in de gezamenlijke tuin bezig is loopt weg richting de garage waar in de buurt een andere bewoner bezig is, hierna lopen ze gezamenlijk door naar de garage en praten daar.
14. Een bewoner die meehielp in de tuin is gaan zitten op de eerste etage en kijkt even toe. Daarna praat de bewoner, vanaf de galerij, met de bewoner die in de privé tuin bezig is.
15. Twee mensen komen een huis uit (ik denk een bewoner en een gast). Ze staan een tijdje stil op de galerij en kijken toe naar de mensen die in de tuin bezig zijn. Ondertussen kletsen ze en wijzen ze naar dingen in de tuin. Vervolgens gaan ze naar de hal en daar komen ze niet uit. Ik denk dat ze via de voordeur van gebouw A naar buiten gaan.
16. Aan het einde van het koffiemoment begint het te regenen. Bewoners lopen samen weg richting hun huizen en nemen daar snel afscheid, het begint ook steeds harder te regenen. Ondertussen helpen een paar andere bewoners met afruimen en kletsen nog even na in het hofhuis. Hier komt ook nog een andere bewoner snel terug om het koffieapparaat bij te vullen. Er wordt in verschillende afwisselingen gekletst. Hierna gaan ook zij rap naar huis in verband met de regen.

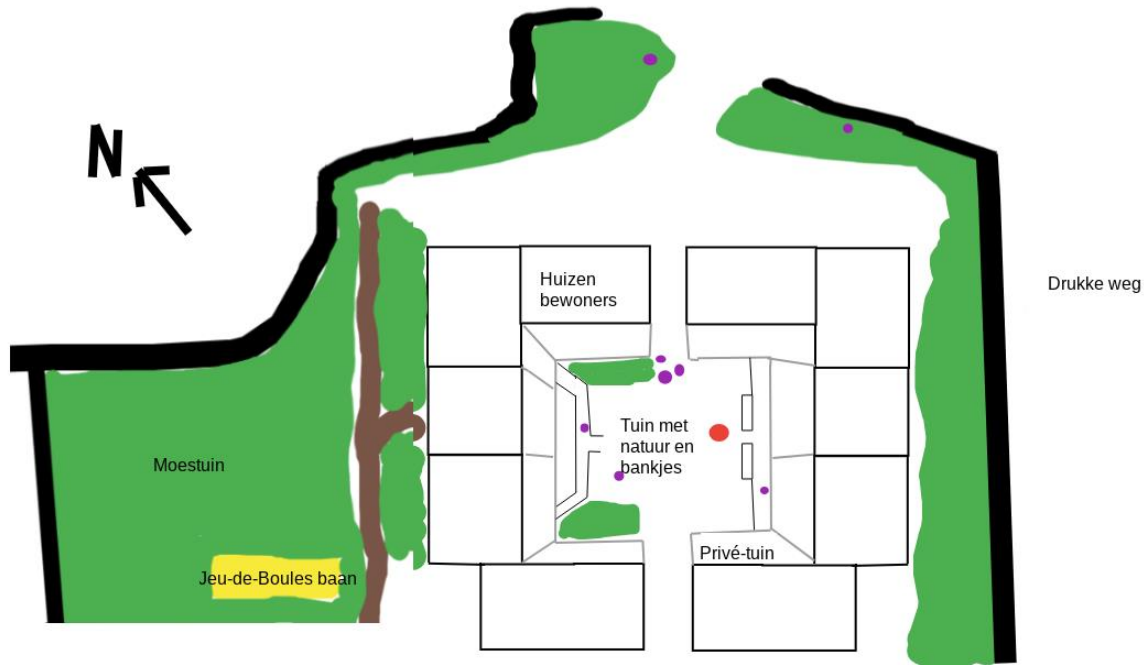
Overige notities

- De bewoners die in de tuin bezig zijn, praten onderling regelmatig met elkaar. Dit lijkt vooral te gaan over tuinzaken maar soms ook over dingen als vogels die ze hoorden.
- Er is een koffiemoment gaande tijdens de observatie. Je ziet meerdere bewoners (zeker van de grondgebonden huizen die geen direct zicht hebben op het terras waar de activiteit gaande is) een beetje vragend naar buiten lopen. Ze kijken of er mensen zijn op het terras bij het koffiemoment en komen er dan bij zitten.
- Bij het koffiemoment hebben de bewoners die daar zitten veel verschillend schoeisel aan. Sommige hebben pantoffels aan, andere wandelschoenen. Een bewoonster zei daarover 'het hofhuis is als een soort verlengstuk van ons huis'. Andere bewoner zei ook dat ze met haar huispak aan weleens naar de garage loopt waar haar fiets staat. Dat doet ze wel in het hofje maar niet naar de supermarkt.
- Tijdens het koffiemoment praten een paar bewoners over de grootte van het hofje (qua inwonersaantallen) en het aantal van hun hofje bevalt enorm. Eerst zou er een veel grotere collectieve woonvorm komen maar de bewoners die het daarover hebben zijn erg blij dat die er niet gekomen is. De reden hiervoor is dat ze dan niet iedereen hadden kunnen kennen. Kleiner hoeft van hen ook niet want (referen zelf naar de kleinere Knarrenhofjes) dan moet je te veel omdat er dan te weinig vrijwilligers zijn. Ook was het

fijn dat je afwisseling hebt en niet iedereen kun je aardig vinden. Met een groter hofje heb je dus meer variatie in het type mensen.

Observaties 3

Observatie is gedaan in de Wezeper Veste op een doordeweekse dag tussen 14:00 en 17:00 uur. Er was een gezamenlijk koffiemoment tussen 14:30 en 15:00 uur.

Observaties:

1. Bewoner is aan het tuinieren en praat met een andere bewoner die langs loopt.
2. Bewoners zijn samen aan het tuinieren.
3. Koffie moment met bijna alle bewoners.
4. Na het koffie moment komt een andere bewoner rap aanlopen omdat ze nog iets wilde zeggen of laten zien aan een andere bewoner na aanleiding van het koffie moment. Ze praten kort en gaan daarna weer uit elkaar.
5. Twee bewoners groeten elkaar terwijl de een het hofje verlaat en de ander naar haar huis loopt.
6. Terwijl ik een interview doe met een bewoner, we zitten buiten op het terras ipv rondlopen ivm de warmte, gaan er meerdere bewoners weg die ons groeten.
7. Twee bewoners begroeten elkaar wanneer de ene langs de ander zijn privé terras/tuin loopt.

Overige notities

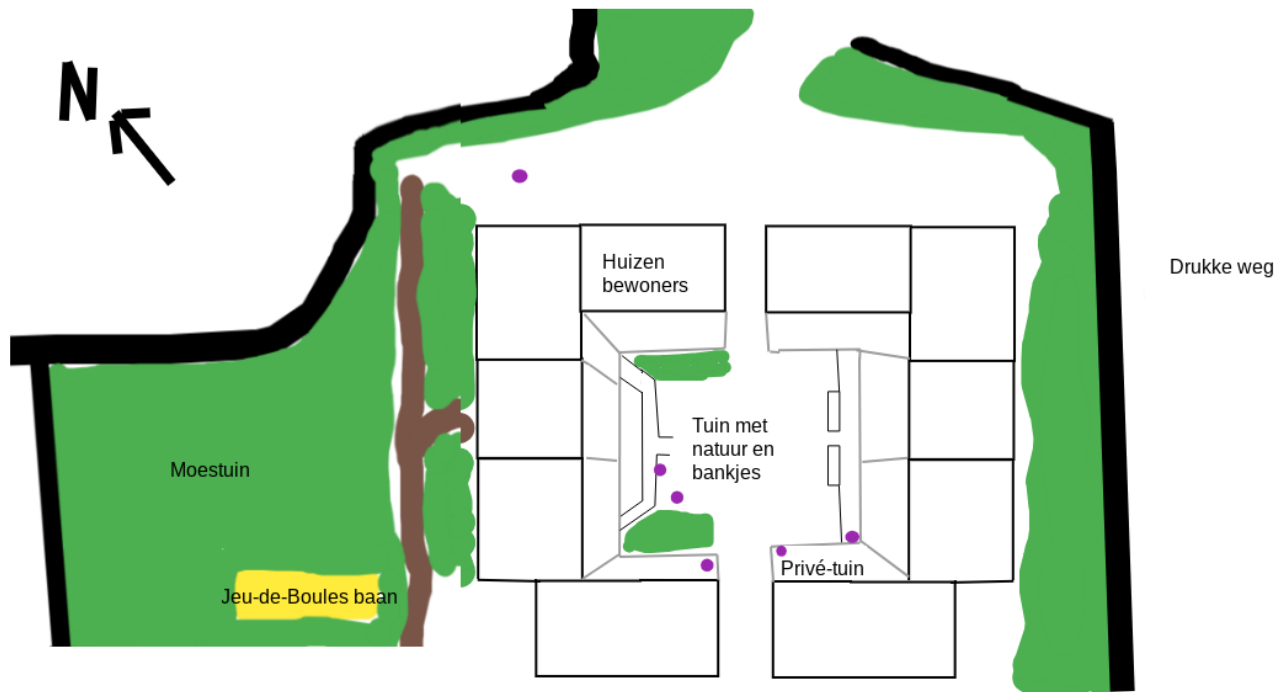
- De rode cirkel is waar het koffiemoment was.
- Was extra druk op het koffiemoment omdat een bewoner jarig was geweest en deze nog vierde. Dit was van te voren aangekondigd en mensen gaven aan dat ze daarom er vandaag bij waren. Normaal is het minder druk.
- Iedereen neemt zijn eigen (camping) stoelen mee en er wordt een tafel bij gepakt zodat iedereen kan zitten.
- Na het koffiemoment helpen andere bewoners de bewoner die het georganiseerd had (en de jarige) met opruimen want de bewoner is wat slechter ter been waardoor het niet

allemaal zelf lukt. Een andere bewoner had ook de koffie gezet want die is wat makkelijker ter been en kan meer kopjes tegelijkertijd zetten. Dit doen ze in een thermoskan zodat tijdens het koffiemoment mensen niet op en neer moeten.

- "Ik ga niet veel bij anderen langs, maar je voelt dat je ergens bij hoort, je voelt je niet alleen."
- Mensen zitten graag op hun terras (was ook lekker weer) maar er is niet veel interacties tussen de terrasjes.
- Aan het einde van de middag zitten mensen veel binnen ivm de hitte. Zeker tijdens het koffiemoment hebben veel mensen het erg warm gekregen door een tekort aan schaduw.

Observaties 4

Observatie is gedaan in de Wezeper Veste op een doordeweekse dag tussen 15:00 en 18:15 uur.

Observaties.

1. 3 bewoners zijn samen bezig met het installeren van iets wat op een zonnenscherm lijkt.
2. Een bewoner praat met de drie bewoners die bezig zijn.
3. Een andere bewoner die in de tuin bezig is praat met de drie bewoners die bezig zijn.
4. Bewoner begroet de andere bewoner.
5. Iemand (bewoner waarschijnlijk) brengt vuilnis weg en zwaait.
6. De bewoner die in de tuin bezig was praat opnieuw met de bewoners die met het zonnenscherm bezig zijn.

Notities

- Niet geweldig weer, het lijkt al heel de dag alsof het gaat regenen. Er zitten ook niet veel mensen buiten, het weer zal hier mee te maken hebben. Alleen als je in de zon zit is het comfortabel om buiten te zitten.
- De bewoners die bezig zijn met het zonnenscherm maken logischerwijs het nodige geluid, misschien ook een reden waarom mensen binnen zitten. Ik heb een interview binnen gedaan omdat het anders ingewikkeld was om elkaar goed te kunnen verstaan.

Bijlage 7 - Data management plan

Tabel A1: Het data management plan van dit onderzoek. Hierin staat hoe de verzamelde data is opgeslagen, beveiligd en wat ermee gedaan wordt na het afronden van de scriptie.

Welke data is verzameld?	Waarom deze data en hoe is deze data opgeslagen en beveiligd?	Wat wordt gedaan met de data na het afronden van de scriptie?
<i>Werving van deelnemers</i>		
De naam en de huisnummers van de deelnemers.	Op de persoonlijke Google drive van de onderzoeker is een lijst bijgehouden met de huisnummers van deelnemers zodat het duidelijk was waar de onderzoeker moest zijn om de deelnemers op te halen voor het interview. Dit document staat op een Google account dat is opgezet door de Universiteit Groningen en beveiligd met tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen tot de drive.	Na de interviews zijn deze gegevens verwijderd.
De contactgegevens van de contactpersonen van de hofjes en van sommige geïnterviewden om een afspraak te kunnen maken. Het gaat hier om mailadressen en telefoonnummers.	Op de persoonlijke Google drive van de onderzoeker is een lijst bijgehouden met contactgegevens van de contactpersonen en geïnterviewde bewoners. Dit document staat op een Google account dat is opgezet door de Universiteit Groningen en beveiligd met tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen tot de drive. Aan het einde van het project zal er een samenvatting in de vorm van een poster of flyer van de onderzoeksresultaten naar de contactpersonen gestuurd worden. Voor deze vorm is gekozen omdat een poster of flyer makkelijk te delen is onder de bewoners van de hofjes. Als er behoefte is om de volledige scriptie te lezen, dan is dit ook mogelijk.	Nadat de poster of flyer met de onderzoeksresultaten gedeeld is met de contactpersonen, zal alle contactinformatie verwijderd worden.
Toestemmingsformulier met de naam van deelnemers en de handtekening.	De geïnterviewde bewoners hebben voorafgaand aan de lopende interviews de toestemmingsformulieren (zie bijlage 4) ontvangen. Hierin konden deelnemers aangeven of ze het interview opgenomen wilden hebben. Sommige gaven aan dit niet te willen, voor hen is dit onderdeel weggehaald uit het toestemmingsformulier. Alle geïnterviewde bewoners hebben het toestemmingsformulier ondertekend, deze zijn opgeslagen in een doos met een slot waar alleen de onderzoeker bij kan.	Aan het einde van het project zullen de toestemmingsformulieren vernietigd worden.

<i>Methode 1: Observaties</i>		
Notities van de observaties	Om de observaties uit te voeren zijn er plattegrondjes getekend waarin de ontmoetingen werden bijgehouden en werden er notities genoteerd om wat voor soort ontmoetingen het ging (zie bijlage 6). Deze observaties zijn opgeschreven in een boekje, deze is opgeslagen in een doos met een slot waar alleen de onderzoeker bij kan.	Na afloop van het project zal het boekje vernietigd worden.
Uitgetypte notities van de observaties	De observaties zijn zo anoniem mogelijk opgeschreven, echter zijn bij het uittypen van de observaties eventuele verdere persoonsgegevens verwijderd. Deze uitgeschreven observaties staan opgeslagen op een Google account dat is opgezet door de Universiteit Groningen en beveiligd met tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen tot de drive.	Na afloop van het project zullen de uitgetypte notities verwijderd worden van de drive.
<i>Methode 2: Lopende interviews</i>		
Audio-opname van de Lopende interviews	De audio-opnames van de lopende interviews zijn gemaakt op de telefoon van de onderzoeker en na afloop van het interview gelijk overgezet naar de persoonlijke Google drive van onderzoeker. Dit account is opgezet door de Universiteit Groningen en beveiligd met tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen tot de drive.	Nadat de audio-overname is overgezet naar de Google drive, is deze gelijk verwijderd van de telefoon. Na afloop van het project zullen de audio-opnamen ook verwijderd worden van de drive.
Notities van de lopende interviews	Zoals eerder geschreven gaven sommige deelnemers aan dat ze niet wilden dat er een audio-opname gemaakt werd tijdens het lopende interview. Hierom zijn er aantekeningen gemaakt tijdens de interviews zodat alle gedeelde informatie over hun leefomgeving en ervaringen meegenomen is in de data analyse. Deze aantekeningen zijn geschreven in het boekje waarin de observaties ook zijn uitgeschreven. Dit boekje is opgeslagen in een doos met een slot waar alleen de onderzoeker bij kan.	Na afloop van het project zal het boekje vernietigd worden.
Transcripties van de lopende interviews	De interviews zijn zo trouw mogelijk aan de audio opnames getranscribeerd en gecombineerd met de notities van de overige lopende interviews. Dit is gedaan in een document op de persoonlijke Google drive van de onderzoeker. Het document staat op een Google account dat is opgezet door de Universiteit Groningen en beveiligd met tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen tot de drive.	Na afloop van het project zullen alle transcripties verwijderd worden.

Data analyse

Transcripties interviews, uitgetypte notities van de observaties en lopende interviews

Zoals uitgeschreven in de onderzoeksmethodologie is de verzamelde data geanalyseerd in Atlas.ti om de codes van Bijlage 5 te kunnen toepassen. Dit programma is alleen gebruikt in de beveiligde online omgeving van de Universiteit Groningen. Deze omgeving is beveiligd door middel van een tweestapsverificatie waarbij een wachtwoord en een verificatiecode nodig is om toegang te krijgen.

Na afloop van het project zullen alle relevante documenten van Atlas.ti verwijderd worden.